

Izveštaj o studiji

Zajednička studija o mogućnostima i izazovima za rodno inkluzivnu ekološku pravdu

UNDP Bosna i Hercegovina i UNDP Kosovo

Jun 2024.

Pripremili:

A. Emmett Boyer, međunarodni konsultant – specijalista za rodove, klimu i životnu sredinu

Sanja Ramić, nacionalna konsultantkinja za Bosnu i Hercegovinu – specijalistkinja za rodnu ravnopravnost, ljudska prava i pravo

Arijeta Himaduna, lokalna konsultantkinja za Kosovo¹ – specijalistkinja za rodove i socijalnu jednakost

Koordinatori programa:

Alma Mirvić, menadžerka projekta, UNDP Bosna i Hercegovina

Marta K. Gazideda, menadžerka portfelja upravljanja i izgradnje mira/zamenica programskog koordinatora, UNDP Kosovo

Ardian Latifaj, menadžer projekta, UNDP Kosovo

Arijana Drinić, šefica istraživanja, „UNDP Accelerator Lab“ Bosna i Hercegovina

Priznanja:

Zahvalni smo za svu podršku i povratne informacije koje smo dobili u pripremi ove studije. Posebno hvala (po abecednom redu): Afrimu Berishi, Albuleni Sadiku, Amini Omičević, Ameli Šabić Ahmečković, Amri Skramončin, Andrei Bevandi Hrvo, Arbeniti Mjekiqi, Arbëreshi Loxha Stublla, Azri Berbić, Bojani Ilić, Branislavi Crnčević, Danieli Čočaj, Dušanu Radakoviću, Diesai Morina, Eliti Ferati, Elirjeti Beka, Emini Veljović, Emiru Deliću, Fatmiru Mani, Heleni Poučki, Igdi Lameš, Janji Hodžić, Jasmini Husanović, Jeleni Đokić, Jovani Radosavljević, Kemalu Bajramoviću, Kreshniku Gashi, Liri Zajmi, Luljeti Koši, Liridonu Salihiju, Maida Bilal, Majdi Ibraković, Maksumi Topalović, Majlindi Kelmendi, Miodragu Marinkoviću, Miradije Gërguri, Muhamedu Lopo, Naidi Katici, Neri Monir Divan, Niti Ferizi Sadiku, Ozrenu Laganinu, Petru Đorđeviću, Përparimu Leka, Rini Haxhimehmeti, Raziji Mezić, Sabini Jukan, Sabini Šahman Salihbegović, Sabini Topčić, Samiru Lemešu, Sami Stagova, Saneli Popović, Sanji Čorović, Selvije Raci, Shpresi Gasalci, Shpresi Sheremeti, Snežani Jagodić, Sonji Kosanović, Stjepanu Matiću, Tijani Trbojević, Urimu Xharavina, Valonu Raka, Valonu Xhabali, Violeti Vojin, Visaru Prebeza, Vlora Veseli, i Zinaidi Dimitrijević.

---

^{1 1} Reference na Kosovo shvataju se u kontekstu Rezolucije 1244 Saveta bezbednosti UN (1999).

Sadržaj

Skraćenice	ii
Izvršni rezime	iii
1 Uvod.....	1
1.1 Opseg i sadržaj studije.....	2
2 Metodologija	3
2.1 Okvir istraživanja	3
2.2 Razgovori sa zainteresovanim akterima i radionice za validaciju	5
2.3 Ograničenja	6
3 Bosna i Hercegovina: Stanje angažovanja žena i rodni aspekti u ekološkoj pravdi.....	8
3.1 Rodni kontekst.....	8
3.2 Distributivna pravda – Rodno diferencirani ekološki uticaji, zabrinutosti i prioriteti	10
3.3 Reprezentativna pravda – Zastupljenost žena i rodna razmatranja u ekološkom upravljanju.....	12
3.4 Proceduralna pravda – Rodna razmatranja u proceduralnim procesima u oblasti životne sredine.....	20
3.5.....	20
4 Kosovo: Stanje angažovanja žena i rodna pitanja u ekološkoj pravdi	23
4.1 Rodni kontekst.....	23
4.2 Distributivna pravda –Rodno diferencirani ekološki uticaji, zabrinutosti i prioriteti	25
4.3.....	25
4.4 Reprezentativna pravda - Zastupljenost žena i rodna razmatranja u ekološkom upravljanju.....	27
4.5 Proceduralna pravda – Rodna razmatranja u proceduralnim procesima u oblasti životne sredine	33
5 Zaključci i preporuke	35
5.1 Preporuke	37
Aneks 1: Pregledana postojeća ekološka pravda i okviri za rodnu pravdu.....	42
Aneks 2: Informacije o intervjuima sa zainteresovanim akterima i radionicama za validaciju	44
Učesnici u intervjuima i radionicama za validaciju.....	44
Pitanja za intervju sa zainteresovani akterima	44
Fotografije sa radionica za validaciju.....	<i>Error! Bookmark not defined.</i>
Reference	47

Skraćenice

ACDC	Centar za zagovaranje demokratske kulture
BiH	Bosna i Hercegovina
BiH ESAP 2030+	Ekološka strategija i Akcioni plan za Bosnu i Hercegovinu do 2030.
BIRN	Balkanska mreža za istraživačko novinarstvo
CBD	Konvencija Ujedinjenih nacija o biološkom diverzitetu
CEDAW	Konvencija o eliminisanju svih oblika diskriminacije prema ženama
CRSV	Seksualno nasilje povezano sa konfliktima
EIA	Procena uticaja na životnu sredinu
EKW	<i>EcoKosWomen</i>
EU	Evropska unija
FBiH	Federacija Bosne i Hercegovine
GBV	Rodno zasnovano nasilje
GLPS	Grupa za pravne i političke studije
IBCM	Međunarodni poslovni koledž Mitrovica
KEPA	Kosovska agencija za zaštitu životne sredine
MŽSPPI	Kosovsko Ministarstvo za životnu sredinu, prostorno planiranje i infrastrukturu
NAP BiH	Razvojna strategija Bosne i Hercegovine za prilagođavanje klimatskim promenama i smanjenje emisija
RS	Republika Srpska
SLAPP	Strateške tužbe protiv javnog učestvovanja
UNCCD	Konvencija Ujedinjenih nacija za borbu protiv dezertifikacije
UNDP	Program Ujedinjenih nacija za razvoj
UNFCCC	Okvirna konvencija Ujedinjenih nacija o klimatskim promenama

Izvršni rezime

Ekološka pravda se ne može postići bez zaštite i ispunjenja ljudskih prava i rodne pravde. Rešavanje rodne nejednakosti je neophodno jer ometa centralne korisnike ekološke pravde, uključujući pravednu raspodelu ekoloških koristi i tereta (distributivna pravda); jednak pristup i uticaj na upravljanje životnom sredinom (zastupnička pravda); i transparentni, informisani i inkluzivni procesi donošenja odluka o životnoj sredini (proceduralna pravda). Uticaji degradacije životne sredine su oblikovani rodnim nejednakostima, pri čemu se žene suočavaju sa nesrazmernom štetom bez jednakog pristupa resursima da bi se efikasno izborile (Boyer i Granat, 2021; Castañeda Carney et al., 2020; OHCHR, 2022; UN Women, 2022.). Dok žene mobilišu i predvode napore za rešavanje problema degradacije životne sredine, često su izostavljene iz prostora za donošenje odluka kako bi se pozabavile ekološkim nepravdama i suočavaju se sa preprekama u pristupu pravdi (Strumskyte et al., 2022; Tran i Hanaček, 2023; Xie, 2023.).

U Bosni i Hercegovini (BiH) i na Kosovu, ekološka pravda i veze koje ona ima sa rodnom ravnopravnošću i osnaživanjem žena su nova pitanja od interesa među donosiocima odluka, grupama za zagovaranje i stanovnicima. U post-konfliktnim društvima kao što su BiH i Kosovo, rodno inkluzivna ekološka pravda doprinosi važnim naporima za izgradnju mira i socijalne kohezije koji su prioritet u decenijama nakon nasilnog sukoba. Žene liderke, civilno društvo i aktivisti u BiH i na Kosovu imaju kritički potencijal da pokreću rodno inkluzivnu ekološku pravdu. Međutim, strukturne barijere, nejednakosti i ograničenja kapaciteta moraju se razumeti i adresirati kako bi se omogućila rodno inkluzivna ekološka pravda i podržala uloga žena u ovim oblastima.

Svrha

Ova studija predstavlja prvi korak u kritičkom ispitivanju rodno inkluzivne ekološke pravde od strane kancelarija Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) u BiH i na Kosovu. UNDP BiH i UNDP Kosovo pomogli su razvoj ove zajedničke studije kako bi se identifikovale mogućnosti i izazovi za rodno inkluzivnu ekološku pravdu kao put ka miru, izgradnjom baze znanja o ovim temama u nastajanju i podizanjem svesti o ovim kritičnim pitanjima.

Ova studija je koristila kvalitativne istraživačke pristupe pregleda literature i dubinskih intervjua sa zainteresovanim stranama da bi ispitala i analizirala sledeće:

- *Diferencijalni uticaji degradacije životne sredine*: Ispitati kako degradacija životne sredine i zagađenje neproporcionalno utiču na žene i muškarce, posebno na one koji žive u ruralnim ili manje razvijenim oblastima, i istražiti rodno zasnovana iskustva, barijere i mogućnosti u vezi sa ekološkom pravdom.
- *Politički i institucionalni okviri*: Identifikovati postojeće politike zaštite životne sredine, strategije, institucije i procese koji podržavaju angažovanje žena u ekološkoj pravdi i proceniti nedostatke u zakonskim i političkim okvirima, kao i ponašanje i prakse u vezi sa rodom i ekološkom pravdom.
- *Uloge, aktivizam i učešće*: Analizirati različite uloge i aktivizam žena i muškaraca (u svojoj njihovoj raznolikosti) u ekološkoj pravdi, identifikovati prepreke njihovom učešću i istražiti da li su žene na čelu ekološkog aktivizma i zagovaranja, uključujući uspešne studije slučaja inicijativa koje vode žene ili inicijative usmerene na žene.
- *Osnaživanje i socijalna kohezija*: Istražiti potencijal aktivistkinja, pokreta za ženska prava i donosilaca odluka da se angažuju u ekološkoj pravdi kao zajedničkom interesu za društvenu koheziju, i da identifikuju ključne oblasti intervencije relevantne za socio-

ekonomske i mirovne izgradnja koristi od osnaživanja žena u ekološkoj pravdi za širu zajednicu.

- *Kontekstualna i komparativna analiza:* Identifikovati zajedništva između konteksta BiH i Kosova i istražiti mogućnosti razmene znanja kako bi se premostio jaz u podacima u rodnoj i ekološkoj pravdi.
- *Delotvorne preporuke:* Formulirati preporuke na nivou politike i programa za rešavanje identifikovanih nedostataka, fokusirajući se na povećanje rodne ravnopravnosti u ekološkoj pravdi i obezbeđivanje da su uloge i doprinosi žena efektivno uključeni u postojeću infrastrukturu za mir.

Ključni nalazi

- *Procene i podaci o rodnom pitanjima i pitanjima životne sredine su nedovoljni ili nedostupni.* Dostupna istraživanja i stavovi zainteresovanih strana i iz BiH i sa Kosova pokazuju da su žene, posebno u ruralnim područjima, više izložene i podložnije štetama po životnu sredinu i imaju manji pristup resursima i uslugama da se nose sa štetama i prilagode se njima. Međutim, potpuni obim rodni uticaja na životnu sredinu nije poznat zbog nedostatka formalnih procena, podataka, istraživanja i analiza u BiH i na Kosovu. Ovo je prepreka za rodno inkluzivnu ekološku pravdu. Raspodela štete i tereta po životnu sredinu između žena i muškaraca nije u potpunosti shvaćena, što znači da ekološke politike i investicije nisu informisane i inkluzivne.
- *Postoji nejednaka zastupljenost u prostorima za donošenje odluka o životnoj sredini, a zakoni i politike životne sredine su rodno neutralni.* I u BiH i na Kosovu, žene su nedovoljno zastupljene u prostorima za donošenje odluka o životnoj sredini na svim nivoima i ispod su zakonski propisanih rodni kvota. Pored toga, većina zakona i politika zaštite životne sredine u oba slučaja ne prepoznaje različite uticaje na životnu sredinu, prioritete, brige i znanje žena i muškaraca u svoj njihovoj raznolikosti. Ovo je prepreka za rodno inkluzivnu ekološku pravdu jer programi, projekti i investicije oblikovani zakonima i politikama ne uzimaju u obzir u potpunosti potrebe, prioritete i znanje svih ljudi.
- *Ekološko i rodno građansko društvo i aktivistkinje su važni lideri i akteri u ekološkoj pravdi, ali se suočavaju sa preprekama za angažovanje u upravljanju životnom sredinom.* Uprkos svojoj važnoj ulozi, organizacije civilnog društva suočavaju se sa izazovima finansiranja i ograničenom smislenom interakcijom sa javnim institucijama koje ometaju njihov uticaj u upravljanju životnom sredinom. Značajna uloga ženskog aktivizma u ekološkom delovanju posebno je istaknuta u BiH, ali se i ove žene suočavaju sa rodni pretnjama, društvenom stigmom, nasiljem, emocionalnom iscrpljenošću i tužbama kao odgovor na njihovo zalaganje. Prepreke sa kojima se suočavaju žene u civilnom društvu i prostorima zagovaranja predstavljaju nepravdu u pogledu predstavljanja i izazov za rodno inkluzivnu ekološku pravdu.
- *Organizacije civilnog društva koje se bave životnom sredinom i institucije vlasti nemaju kapacitete za rodne i ekološke veze.* I u BiH i na Kosovu, intervjui sa civilnim društvom otkrili su da postoji nizak kapacitet i baza znanja o rodni vezama i vezama u okruženju u organizacijama. Ograničeni kapaciteti u pogledu rodne ravnopravnosti predstavljaju nepravdu i prepreka ekološkoj pravdi, jer stavovi, prioritete, brige, glasovi i vođstvo žena iz različitih zajednica možda neće biti adekvatno prepoznati u naporima civilnog društva.
- *Proceduralna prava u vezi sa životnom sredinom se ne primenjuju dosledno ili adekvatno, a procesima nedostaju rodna razmatranja.* Značajna proceduralna nepravda i prepreka ekološkoj pravdi je to što se prava navedena u pravnim okvirima u BiH i na Kosovu ne sprovode, uključujući pravo na informisanje, učešće javnosti i pravdu u odlukama o životnoj sredini. Ovo je stvorilo nepoverenje među zajednicama i civilnim društvom u javne

i pravosudne institucije da podržavaju i štite ljudska prava i prava životne sredine. Ovim procesima često nedostaju rodna razmatranja, što dovodi do dalje marginalizacije i isključenosti žena iz upravljanja životnom sredinom.

- *Ekološki aktivizam podržava izgradnju mira i ujedinjenje.* Intervjui u BiH i na Kosovu ponovo su potvrdili potencijal ekološke pravde kao obećavajućeg puta za negovanje jedinstva i otpornosti u post-konfliktnim društvima. Prepoznavanje veza između zaštite životne sredine i izgradnje mira na lokalnom nivou ukazuje na rastuću svest o širim koristima ekološke pravde. Važno je da se uloga žena kao aktivista, lidera zajednice i graditelja mira može ojačati za efikasnije, inkluzivnije i održive napore u oblasti životne sredine i tranzicione pravde.

Preporuke

Ostvarivanje brojnih i široko rasprostranjenih koristi od rodno inkluzivne ekološke pravde mora uključivati prepoznavanje i popravljavanje nejednakosti u raspodeli štete i koristi po životnu sredinu, osnaživanje ženskih glasova i delovanja, jačanje rodno odgovornih ekoloških zakonskih okvira i osiguravanje da su ekološki proceduralni procesi odgovorni za žene i muškarce u zajednicama (De Andrade Correa, 2022; Turquet et al, 2023.).

Preporuke za kancelarije UNDP u BiH i na Kosovu da se bave izazovima i nadograđuju mogućnosti za rodno inkluzivnu ekološku pravdu uključuju sledeće radnje, zasnovane na trostrukom pristupu UNDP ekološkoj pravdi (UNDP, 2022.).

Uspostavljanje povoljnih zakonskih okvira

- *Sprovoditi, finansirati i podržavati rodne analize i analize životne sredine i prikupljanje podataka.* Ovo uključuje direktan rad sa organizacijama civilnog društva za životnu sredinu i rodnu ravnopravnost, izgradnju kapaciteta statističkih agencija i javnih institucija o vezama roda i životne sredine i osiguravanje da podaci i analize o rodu i životnoj sredini budu javno dostupni.
- *Uskladiti međunarodne i lokalne zakone i obaveze o rodnoj ravnopravnosti, osnaživanju žena i ekološkoj pravdi.* Ovo uključuje povećanje međuinstitucionalne saradnje i kapaciteta, angažovanje žena i rodno fokusiranih grupa civilnog društva i podizanje svesti o pravima i zakonskim okvirima.
- *Sprovesti rodnu procenu zakonodavstva o životnoj sredini na Kosovu.* Ovo će pomoći da se identifikuju ulazne tačke za poboljšanje pravnog okvira i jačanje implementacije. Proces može biti zasnovan na nedavnoj inicijativi UNDP-a BiH za mapiranje roda u podacima i zakonodavstvu o klimatskim promenama, životnoj sredini i biodiverzitetu (Eskić-Šihljak i Knežević, 2022.).
- *Integrirati rodno diferencirane pretnje, uticaje i zabrinutosti i zaštitu ljudskih prava u procene uticaja na životnu sredinu (EIA).* Rodno usklađivanje („gender mainstreaming“) treba ojačati u smernicama i zahtevima za procenu uticaja na životnu sredinu u BiH i na Kosovu kako bi se osiguralo da se odluke o životnoj sredini rukovode informiranom i rodno inkluzivnom analizom.

Jačanje efikasnih i delotvornih institucija usredsređenih na ljude

- *Izgraditi kapacitete civilnog društva u oblasti životne sredine po pitanju rodnih pitanja i pitanja životne sredine, rodno usklađivanja i rodno odgovornih pristupa.* Ovo uključuje posvećenu obuku i radionice o rodno odgovornim pristupima, uspostavljanje mreža i

radnih grupa između rodnih i ekoloških grupa civilnog društva, i angažovanje civilnog društva da predvodi razvoj kapaciteta i razmenu znanja.

- *Razviti inicijative za finansiranje koje podržavaju liderstvo žena u ekološkom civilnom društvu.* Ovo zahteva pomeranje i poboljšanje pristupa izvorima finansiranja dodeljivanjem jasnog budžeta za civilno društvo i uspostavljanjem sigurnih i dugoročnih izvora finansiranja i obaveza.
- *Jasno ocrtati zahteve i smernice za donatorsko finansiranje kako bi se poboljšao pristup organizacijama civilnog društva i promenile strategije finansiranja kako bi se direktno osnažile i koristile civilnom društvu i lokalnim organizacijama.* Smernice bi trebalo da sadrže poseban fokus na poboljšanju pristupa finansiranju za civilno društvo fokusirano na žene, ruralne nevladine organizacije i lokalne organizacije koje se često suočavaju sa preprekama u pogledu informacija i kapaciteta za donatorska sredstva.
- *Poboljšati mehanizme koordinacije između civilnog društva i institucija za rodno inkluzivnu ekološku pravdu.* Ovo može uključivati koordinaciju i razmenu znanja između ruralnih i urbanih organizacija, kao i saradnju između civilnog društva i javnih institucija.
- *Podrška aktivistkinjama putem ciljanih pravnih, usluga, resursa i finansijskih sredstava.* Ovo može uključiti reformu zakona o krivičnoj kleveti aktivista za zaštitu životne sredine, posebno za rodno zasnovane pretnje i nasilje nad aktivistkinjama, kao i zalaganje za sveobuhvatnije mehanizme odgovornosti i zaštite od strateških tužbi protiv učešća javnosti (SLAPP).

Poboljšanje pristupa pravdi i osnaživanje po pitanju pravnih aspekata

- *Izgraditi kapacitete pravosudnog sistema u vezi sa zakonima o životnoj sredini i rodnim pitanjima.* Ovo može uključivati uključivanje roda i životne sredine u nastavni plan i program obrazovanja i pravnu obuku, razvoj obuke sa akterima u pravosuđu o zakonima o životnoj sredini, obuku pomoćnih pravnika i advokata u ruralnim oblastima o rodnim zakonima i zakonima o životnoj sredini i održavanje sesija o zakonima o rodnoj ravnopravnosti sa pravnim stručnjacima za životnu sredinu.
- *Izgraditi kapacitete civilnog društva, lokalnih organizacija i aktivista za pristup informacijama i pravdi za pitanja životne sredine.* Ovo može uključivati uspostavljanje hitnih pravnih fondova za lokalne organizacije i aktivistkinje, pružanje besplatne pravne pomoći o pitanjima životne sredine, uspostavljanje jasne i pristupačne komunikacije i digitalne infrastrukture za procese i nalaze EIA, i osnaživanje grupa civilnog društva da služe kao olakšice za javne konsultacije.

1 Uvod

Pravda u oblasti životne sredine znači da svako – bez obzira na pol, rasu, etničku pripadnost ili prihod – ima pravo na istu zaštitu životne sredine i beneficije i smisleno učešće u politikama i akcijama koje oblikuju njihove zajednice. Međutim, istraživanja iz celog sveta pokazuju da je to retko slučaj, a uticaji degradacije životne sredine su oblikovani i pojačavaju obrasce diskriminacije i nejednakosti, uključujući i one zasnovane na polu (Boyer i Granat, 2021; Castañeda Carney et al., 2020. OHCHR, 2022; U isto vreme, žene mobilisu i predvode napore za rešavanje problema degradacije životne sredine i nejednakosti, ali su često izostavljene iz prostora za donošenje odluka i suočavaju se sa preprekama za jednake usluge, resurse i prava (Strumskyte et al., 2022; Tran i Hanaček, 2023; Xie, 2023.); Pravda u vezi sa životnom sredinom ne može se postići bez zaštite i ispunjenja ljudskih prava i rodne pravde, uključujući kroz prepoznavanje i popravljane nejednakosti, predstavljanje ženskih glasova i delovanja, omogućavajući i rodno odgovorni zakonski okvir za životnu sredinu i ojačane proceduralne i procese odgovornosti za rodno inkluzivnu ekološku pravdu (De Andrade Correa, 2022; Turquet et al, 2023.).

Važno je da ekološka pravda koja uključuje rodnu ravnopravnost podržava neophodne uslove i omogućava okruženje za put do mira i društvene kohezije tako što se bavi osnovnim uzrocima degradacije životne sredine, nejednakosti, krhkosti i sukoba (Ben-Shmuel i Halle, 2023; Boyer et al., 2020; Ensor 2022. Ong, 2020.; Za post-konfliktna društva koja se bore da pomire i razreše društvene podele, osnaživanje žena i podrška ekološkoj pravdi u potrazi za tranzicionom pravdom ima ogroman potencijal za održiv i pravičan rast (Ong, 2017.). Pitanja životne sredine mogu pružiti neutralnu osnovu za saradnju i dijalog između zajednica koje bi inače mogle ostati podeljene. Inicijative za zaštitu životne sredine mogu olakšati izgradnju poverenja i pomirenje fokusiranjem na zajedničke interese i kolektivnu dobrobit životne sredine i negovanjem harmonične koegzistencije i međusobne podrške među članovima zajednice. Ženski glasovi i liderstvo su moćni u prostorima zaštite životne sredine i izgradnje mira i neophodna komponenta pristupa zasnovanog na ljudskim pravima za jače i inkluzivne procese (Haffejee, 2021; UNDP i UN Women, 2022.). Dalje, uključivanje marginalizovanih zajednica u procese donošenja odluka o životnoj sredini može ih osnažiti i pružiti osećaj vlasništva i delovanja, što je ključno za dugoročnu izgradnju mira.

U Bosni i Hercegovini (BiH) i na Kosovu, ekološka pravda i veze koje ona ima sa rodnom ravnopravnosti i osnaživanjem žena su nova pitanja od interesa među donosiocima odluka, grupama za zagovaranje i stanovnicima. I u BiH i na Kosovu, podrška rodno inkluzivnoj ekološkoj pravdi takođe podržava kriterijume za pristupanje za članstvo u Evropskoj uniji (EU), uključujući ljudska prava, vladavinu prava, održivi ekonomski razvoj i efikasne institucije. Pored toga, rodno inkluzivna ekološka pravda doprinosi važnim naporima izgradnje mira i socijalne kohezije koji su prioritet u decenijama nakon nasilnog sukoba i društvene podele. Žene liderke, civilno društvo i aktivisti u BiH i na Kosovu imaju kritičan potencijal da pokreću rodno inkluzivnu ekološku pravdu. Međutim, strukturne barijere, nejednakosti i ograničenja kapaciteta moraju se razumeti i adresirati kako bi se omogućila rodno inkluzivna ekološka pravda i podržala uloga žena u ovim oblastima.

U okviru projekata pod nazivom „Upotreba podataka i napredne tehnologije za poboljšano predviđanje rizika od krize i društveno modeliranje u Bosni i Hercegovini“ i „Dijalog među zajednicama na Kosovu“, koje finansira Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) kroz Prozor finansiranja vladavine, izgradnje mira i otpornosti (Governance, Peacebuilding, Crisis, and Resilience Funding Window) posebno pod-segment o prevenciji sukoba i održavanju mira, UNDP BiH i UNDP Kosovo su olakšali razvoj ove zajedničke studije kako bi se identifikovale mogućnosti i izazovi za rodno inkluzivnu ekološku pravdu kao put ka miru.

Ova studija se fokusira na mogućnosti i izazove za rodno inkluzivnu ekološku pravdu u zajednicama u BiH i na Kosovu, posebno za žene u ruralnim ili manje razvijenim područjima. Ova studija ima za cilj da ispita i analizira sledeće:

- *Diferencijalni uticaji degradacije životne sredine*: Ispitati kako degradacija životne sredine i zagađenje neproporcionalno utiču na žene i muškarce, posebno na one koji žive u ruralnim ili manje razvijenim oblastima, i istražiti rodno zasnovana iskustva, barijere i mogućnosti u vezi sa ekološkom pravdom.
- *Politički i institucionalni okviri*: Identifikovati postojeće politike zaštite životne sredine, strategije, institucije i procese koji podržavaju angažovanje žena u ekološkoj pravdi i proceniti nedostatke u zakonskim i političkim okvirima, kao i ponašanje i prakse u vezi sa rodnom i ekološkom pravdom.
- *Uloge, aktivizam i učešće*: Analizirati različite uloge i aktivizam žena i muškaraca (u svojoj njihovoj raznolikosti) u ekološkoj pravdi, identifikovati prepreke njihovom učešću i istražiti da li su žene na čelu ekološkog aktivizma i zagovaranja, uključujući uspešne studije slučaja inicijativa koje vode žene ili inicijative usmerene na žene.
- *Osnaživanje i socijalna kohezija*: Istražiti potencijal aktivistkinja, pokreta za ženska prava i donosilaca odluka da se angažuju u ekološkoj pravdi kao zajedničkom interesu za društvenu koheziju i da identifikuju ključne oblasti intervencije relevantne za socio-ekonomske i koristi izgradnje mira kod osnaživanja žena u ekološkoj pravdi za širu zajednicu.
- *Kontekstualna i komparativna analiza*: Identifikovati zajedništva između konteksta BiH i Kosova i istražiti mogućnosti razmene znanja kako bi se premostio jaz u podacima u rodnoj i ekološkoj pravdi.
- *Delotvorne preporuke*: Formulirati preporuke na nivou politike i programa za rešavanje identifikovanih nedostataka, fokusirajući se na povećanje rodne ravnopravnosti u ekološkoj pravdi i obezbeđivanje da su uloge i doprinosi žena efektivno uključeni u postojeću infrastrukturu za mir.

Ova studija predstavlja prvi korak u kritičkom ispitivanju rodno inkluzivne ekološke pravde u BiH i na Kosovu i fokusira se na prikupljanje dostupnih informacija i izgradnju baze znanja o ovim temama koje se pojavljuju. Služiće kao osnova za šire inicijative za podizanje svesti javnosti o pitanjima životne sredine i osnaživanje zajednica, posebno žena, da se zalažu za ekološku pravdu.

1.1 Opseg i sadržaj studije

Istraživanje za ovu studiju fokusiralo se na stanje angažmana žena i rodna pitanja u ekološkoj pravdi u kontekstu BiH i Kosova. Odeljak 2 daje pregled metodologije korišćene za studiju, uključujući istraživački okvir za rodna pitanja u ekološkoj pravdi. Odeljci 3 i 4 dele nalaze studije za BiH i Kosovo, organizirajući informacije u sledeće pododeljke kako bi se razradili ključni aspekti ekološke pravde i uključili okviri o slučajevima iz BiH i Kosova gde su dostupni:

- *Rodni kontekst*: Svaki odeljak otvara se kratkim pregledom ključnih rodni pitanja i konteksta na osnovu nalaza pregleda literature. Ovo pomaže u informisanju o tome kako su rodno zasnovane društvene, političke i ekonomske nepravde isprepletene sa ekološkom nepravdom, uključujući neproporcionalne štete i koristi po životnu sredinu, nedovoljnu zastupljenost u upravljanju životnom sredinom i nepristupačne pravosudne procedure.

- *Distributivna pravda* – Rodno diferencirani uticaji na životnu sredinu, brige i prioriteti: Ovaj pododeljak daje pregled nalaza o tome kako na žene i muškarce utiču štete i degradacija životne sredine, uključujući razvoj infrastrukture.
- *Reprezentativna pravda* – Zastupljenost žena i rodna pitanja u upravljanju životnom sredinom: Ovaj pododeljak opisuje nalaze o učešću žena u donošenju odluka o životnoj sredini, rodnim razmatranjima u zakonima i politikama životne sredine i angažovanju žena u zagovaranju i aktivizmu u oblasti životne sredine.
- *Proceduralna pravda* – Rodna razmatranja u proceduralnim procesima u vezi sa životnom sredinom: Ovaj pododeljak opisuje dostupne proceduralne procese u vezi sa životnom sredinom u zemlji/teritoriji, posebno one na osnovu konvencije iz Arhusa (OEBS, 2012.), kao i stepen do kojeg se oni primenjuju kao i kako se rodna razmatranja odražavaju u ovim procesima.

Odeljak 5 daje zaključke o nalazima studije, uključujući sve sličnosti između slučajeva u BiH i na Kosovu. Takođe pruža preporuke za politiku i programiranje za UNDP za jačanje angažmana žena u ekološkoj pravdi u BiH i na Kosovu na osnovu trostrukog pristupa ekološkoj pravdi koji je definisao UNDP (2022.):

1. Uspostavljanje pravnih okvira na domaćem i međunarodnom nivou, primena inovativnih pristupa zasnovanih na ljudskim pravima za poštovanje, zaštitu i ispunjenje prava životne sredine.
2. Jačanje efikasnih institucija usredsređenih na ljude, posebno onih koje se odnose na pravosuđe i ljudska prava, kako bi se osiguralo da su dostupne svim populacijama i opremljene za nadgledanje, sprovođenje i implementaciju zakona o životnoj sredini i promovisanje ekoloških prava.
3. Povećanje pristupa pravdi i pravno osnaživanje u pitanjima životne sredine i klimatskih promena.

2 Metodologija

Kvalitativne istraživačke metode pregleda literature i intervju sa zainteresovanim stranama korišćene su za prikupljanje informacija o angažovanju žena i rodna razmatranja u pitanjima i naporima ekološke pravde u BiH i na Kosovu. Pregledom literature identifikovani su resursi institucija, akademskih i istraživačkih institucija, domaćih organizacija, međunarodnih organizacija i donatora i drugih relevantnih institucija za informisanje nalaza studije, kao i za identifikaciju istraživačkog okvira. Lokalni konsultanti su koordinirali sa UNDP kako bi identifikovali zainteresovane strane u BiH i na Kosovu koji su uključeni u pitanja i napore u vezi sa životnom sredinom i rodnom pravdom i obavili dubinske intervju kako bi informisali o studiji. Pored toga, u svakoj zemlji/teritoriji održana je radionica o validaciji sa grupama relevantnih zainteresovanih strana kako bi se pregledali nalazi studije i pružile povratne informacije i dodatne informacije za studiju.

2.1 Okvir istraživanja

Dostupna literatura o ekološkoj pravdi ima tendenciju da je definiše u tri kategorije: distributivna pravda, proceduralna pravda i pravda priznavanja (Blue et al., 2020; Ong, 2017; Schlosberg, 2003; Steger, 2007.). Međutim, istraživanje intersekcionalne ekološke pravde primećuje da ovaj konceptualni okvir ne analizira na adekvatan način složene načine na koje se karakteristike

identiteta, kao što su siromaštvo, rasa, etnička pripadnost, pol, autohtono poreklo, starost i invaliditet, ukrštaju da bi proizvele ekološke nepravde i uticale na zagovaranje za životnu sredinu u specifičnim kontekstima (Amorim-Maia et al., 2022; Atapattu et al., 2021; Bell, 2016; González-Hidalgo et al., 2022; Parsons et al., 2021.).

Dakle, istraživački okvir za ovu studiju zasniva se na brojnim okvirima koji se odnose na ekološku pravdu, rodnu pravdu i analizu, kao i na presecima ovih pitanja (videti Aneks 1 za okvire pregleda i Tabelu 1 za okvir istraživanja za ovu studiju). Ovo je pomoglo u strukturiranju i usmeravanju istraživanja i definisanju rodni aspekata ekološke pravde u okviru ove studije kako bi se bolje razumeli izazovi i mogućnosti za jačanje angažmana žena u ekološkoj pravdi u BiH i na Kosovu.

Table 1: Okvir studijskog istraživanja o angažovanju žena i rodnim razmatranjima u ekološkoj pravdi	
Ekološka pravda	
<ul style="list-style-type: none"> • <i>Distributivna pravda</i>: Pravedna raspodela koristi i tereta za životnu sredinu, uključujući i one iz ekonomske aktivnosti. • <i>Zastupnička pravda</i>: Svi ljudi imaju pristup i utiču na upravljanje životnom sredinom na svim nivoima i prepoznaju se njihovi različiti identiteti, iskustva i oblici znanja. • <i>Proceduralna pravda</i>: Procesi donošenja odluka o životnoj sredini su transparentni, informisani i inkluzivni. Mehanizmi su uspostavljeni i sprovode se da podrže pristup informacijama o životnoj sredini, učešće javnosti u donošenju odluka o životnoj sredini i pristup pravdi u pitanjima životne sredine. • <i>Međusektorska rodna i socijalna pravda</i>: ekološke nepravde su neraskidivo isprepletene sa društvenim, ekonomskim i političkim nejednakostima, uključujući one zasnovane na polu, rasi, etničkoj pripadnosti, starosti, autohtonosti, invalidnosti i prihodima, i ne mogu se odvojiti od ekonomske eksploatacije, marginalizacije društvenih grupa i rodne podređenosti. 	
<i>Rodni aspekt ekološke pravde</i>	<i>Pitanja za istraživanje</i>
<p><i>Distributivna pravda – Rodno diferencirani ekološki uticaji, zabrinutosti i prioriteti</i></p> <p>Zbog preovlađujućih rodni nejednakosti i diskriminacije zasnovane na socijalno-kulturnim rodnim normama, ulogama i verovanjima, žene snose nesrazmerne uticaje degradacije životne sredine. Žene obično poseduju manje zemlje i resursa i imaju manje ekonomskih mogućnosti od muškaraca, a veća je verovatnoća da će domaćinstva na čelu sa ženama biti u zagađenim i ekološki degradiranim područjima. Ove nejednakosti povećavaju ranjivost i izloženost žena i devojčica štetnim uticajima na životnu sredinu, a istovremeno imaju ograničene promene da bi imale koristi od ekoloških resursa i razvoja. Prepoznavanje ovih rodni uticaja i zabrinutosti ključno je za rešavanje distributivni nepravdi.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Koji su zdravstveni, životni i ekonomski uticaji degradacije životne sredine i zagađenja na žene, muškarce, mlade, ljude koji žive u siromaštvu i druge društveno marginalizovane grupe? • Šta su rodno zasnovane nejednakosti i diskriminacija koje utiču na ranjivost na degradaciju životne sredine? • Koji su različiti prioriteti, brige i prepreke za ljude koji žive u ruralnim i urbanim sredinama?

<p>Reprezentativna pravda – Zastupljenost žena u ekološkom upravljanju</p> <p>Ovo uključuje donošenje odluka o životnoj sredini, ekološke zakone i politike, i ekološko civilno društvo. Žensko vođstvo i učešće u donošenju odluka o životnoj sredini poboljšava inkluzivne i efikasne politike i akcije. Međutim, žene su i dalje nedovoljno zastupljene na svim nivoima odlučivanja, a rod nije adekvatno uzet u obzir u ekološkim zakonskim okvirima. Pored toga, grupe civilnog društva i aktivisti, uključujući i one fokusirane na životnu sredinu i rodnu ravnopravnost, suočavaju se sa strukturnim izazovima u vezi sa upravljanjem životnom sredinom, ali igraju značajnu ulogu u obrazovanju, zagovaranju i pozivanju aktera na odgovornost za povrede životne sredine i ljudskih prava. Jačanje angažmana i glasa žena u donošenju odluka u vezi sa životnom sredinom, kao i prepoznavanje rodni i ekoloških veza, ključno je za rešavanje nepravdi u pogledu predstavljanja.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Kako su žene zastupljene i angažovane u odlučivanju o životnoj sredini na svim nivoima? • Kako su rodno specifične ranjivosti i mogućnosti za održivost životne sredine uključene u zakone o životnoj sredini, politike i obaveze? • Kako i na koje načine se žene uključuju u ekološke organizacije, zagovaranje i aktivizam? • Koje su prepreke za angažovanje žena u zagovaranju i aktivizmu za životnu sredinu? • Da li postoje praznine u zakonskim i političkim okvirima koji se odnose na rodnu i ekološku pravdu?
<p>Proceduralna pravda – Rodni aspekti u ekološkim procesima</p> <p>Tri stuba Konvencije iz Arhusa koja informišu procesna prava o ekološkoj pravdi su pristup informacijama, učešće javnosti i pristup pravdi (OEBS, 2012.). Postizanje ovih proceduralnih prava zahteva uključivanje svih zainteresovanih strana i pristupačne procese koji promovišu inkluziju i predstavljanje. Međutim, nejednakosti i norme zasnovane na polu ograničavaju pristup žena participativnim procesima, informacijama i pravdi kada su u pitanju pitanja životne sredine. Njihove potrebe, prioriteti i zabrinutosti u vezi sa uticajima na životnu sredinu takođe se ne uzimaju u obzir na adekvatan način u procenama koje su deo ekoloških procedura. Ove rodno zasnovane nejednakosti i praznine predstavljaju proceduralne nepravde i prepreku za ekološku pravdu.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Koja proceduralna prava postoje za promovisanje inkluzivnog, transparentnog i informisanog donošenja odluka o životnoj sredini? • Koji su izazovi za delotvornu implementaciju procesa i odgovornost prema tim procesima? • Kako se aktivisti i organizacije civilnog društva uključuju u proceduralne procese? Koje su prepreke za efikasno angažovanje? • Postoje li rodno specifične prepreke za proceduralne procese? • Da li se procene uticaja na životnu sredinu i studije bave rodno specifičnim ranjivostima, prioritetima i zabrinutostima?

2.2 Razgovori sa zainteresovanim akterima i radionice za validaciju

U februaru i martu 2024. godine, lokalni konsultanti u BiH i na Kosovu obavili su intervju sa akterima iz javnih institucija, civilnog društva, aktivistkinjama, medijima i drugim ključnim akterima uključenim u pitanja životne sredine i/ili rodne pravde. Pored toga, u maju 2024, početni nalazi studije su predstavljeni na radionicama za validaciju u svakoj zemlji/teritoriji sa relevantnim zainteresovanim stranama. Neki od intervjuisanih zainteresovanih strana prisustvovali su radionicama za validaciju, na osnovu dostupnosti kao i dodatne zainteresovane strane koje je identifikovao istraživački tim. Ukupno, studija je konsultovala 65 zainteresovanih strana (50 žena, 15 muškaraca) u obe zemlje/teritorije - 32 osobe (28 žena, 4 muškarca) u BiH i 33 osobe (22 žene, 11 muškaraca) na Kosovu. Vidi Aneks 2 za pitanja za intervju i slike sa radionica.

Nalazi iz intervjuja sa zainteresovanim stranama i povratne informacije sa radionica za validaciju dati su zajedno sa nalazima pregleda literature u Odeljcima 3 i 4 i preporukama u Odeljku 5.

2.3 Ograničenja

Broj zainteresovanih aktera koji su bili konsultovani

Važno je prepoznati da je broj zainteresovanih strana konsultovanih za ovu studiju relativno nizak, što je bila zabrinutost izražena na radionici o validaciji u BiH. Lokalni konsultanti su razvili mapu zainteresovanih strana relevantnih aktera u oblasti životne sredine i/ili rodne pravde u BiH i na Kosovu; međutim, vremenski okvir studije, resursni kapacitet konsultanata, resursi iz desk istraživanja i odgovori mapiranih zainteresovanih strana bili su ograničavajući faktori za broj sprovedenih intervjuja i učesnika u radionicama.

Takođe je od ključne važnosti napomenuti da su tema ekološke pravde i njena povezanost sa rodnom pravdom i osnaživanjem žena nove oblasti u obe zemlje/teritorije. Dok je nekim zainteresovanim stranama prijatnije i samopouzdanije da govore o ovim pitanjima, istraživački tim je otkrio da su druge zainteresovane strane bile zainteresovane za teme, ali se nisu osećale kao da su spremne da se bave ovim temama kroz intervjuje ili radionice. Ipak, razgovori vođeni u okviru ove studije naglašavaju da su ova pitanja relevantna i kritična, a mnoge zainteresovane strane su izrazile entuzijazam da nastave ovaj posao. Izgradnja kapaciteta i samopouzdanja u vezi sa ovim pitanjima pomoći će da se više ljudi okupi da bi delovali u vezi sa ekološkom i rodnom pravdom.

Da bi rešilo ovo ograničenje, istraživački tim je imao za cilj da uključi različite grupe zainteresovanih strana u intervjuje i radionice i koristio je nalaze pregleda literature kako bi potvrdio ključne tačke. Studija identifikuje odakle dolaze informacije kako bi se osigurala transparentnost i istovremeno zaštitio identitet onih koji su uključeni u procese konsultacija sa zainteresovanim stranama. Mapiranje zainteresovanih strana koje su sproveli konsultanti će pomoći i nastaviti da se poboljšava od strane UNDP u sprovođenju preporuka ove studije. UNDP je takođe opredeljen da nastavi i gradi na zamahu ove studije.

Kvantitativni podaci o rodnim i ekološkim pitanjima

Pouzdani, visokokvalitetni i ažurirani podaci o povezanosti roda i životne sredine su izuzetno ograničeni ili nedostupni u velikoj većini zemalja/teritorija i konteksta, uključujući BiH i Kosovo. Glavni okviri za praćenje u vezi sa životnom sredinom, uključujući ciljeve održivog razvoja, Sendajski okvir za smanjenje rizika od katastrofa i Globalni set indikatora klimatskih promena, imaju značajne rodne razlike. Indikatori često nemaju rodno sočivo, a ako indikatori pokrivaju rodno okruženje, podaci o rodu su skoro potpuno nedostupni (IUCN, 2023.). Nedostatak ulaganja u prikupljanje i primenu rodni podataka predstavlja značajnu prepreku efikasnom kreiranju i primeni politika u oblastima životne sredine.

Ograničeni podaci o ovim pitanjima izneti su kao problem tokom radionica i intervjuja i često se navode kao ograničenje iz pregleda literature. Podrška prikupljanju kvantitativnih podataka o ovim temama u BiH i na Kosovu bila je van okvira ove studije, ali je istraživački tim naglasio važnost zatvaranja ovog jaza kroz kontinuirano delovanje u preporukama.

Jezik izražavanja korišćen u istraživanjima i prevod

Intervjui sa zainteresovanim stranama i radionice za validaciju vođeni su na službenom jeziku u obe zemlje/teritorije – bosanskom, srpskom i hrvatskom za BiH i albanskom i srpskom za Kosovo. Deo radionica za validaciju je vođen na engleskom jeziku od strane međunarodnog konsultanta, uz obezbeđen prevod za učesnike. Nalazi ovih metoda morali su da se prevedu na engleski za ovu studiju što ostavlja mogućnost za pogrešne prevode i nerazumevanje nalaza. Istraživački tim je ublažio ovaj rizik tako što je angažovao lokalne konsultante koji tečno govore radni jezik svake zemlje/teritorije i engleski jezik i odvojio dovoljno vremena za prevođenje nalaza. Pored toga, uz saglasnost zainteresovanih strana, intervjui su snimljeni, a lokalni konsultanti su vodili detaljne beleške kako bi osigurali da se oni mogu pregledati i pomoći u prevodu.

3 Bosna i Hercegovina: Stanje angažovanja žena i rodni aspekti u ekološkoj pravdi

Kratak kontekst i pozadina: Bosna i Hercegovina

Stanovništvo BiH karakterišu različite etničke i verske grupe, sa tri glavne vere – islam, pravoslavlje i rimokatoličanstvo – kojima odgovaraju tri glavne etničke grupe: Bošnjaci, Srbi, odnosno Hrvati (Malcom et al., 2024.) Tokom raspada Jugoslavije, verske vođe su se povezivale sa etničkim nacionalističkim pokretima, što je dovelo do integracije etničkih i verskih identiteta sa strukturama političkih partija. Između 1992-1995, etno-nacionalističke elite su vodile nasilne sukobe i kampanje etničkog čišćenja u pokušaju da kontrolišu teritorije (BTI, 2024; Malcom et al., 2024.). Opšti okvirni sporazum za mir iz 1995. (Dejtonski mirovni sporazum) okončao je rat u Bosni i uspostavio dva entiteta odgovorna za mnoge funkcije vlasti u državi, Federaciju Bosne i Hercegovine (FBiH), sa bošnjačkom i hrvatskom većinom, i Republiku Srpsku (RS), sa srpskom većinom, kao i Distrikt Brčko, koji je autonomna administrativna jedinica pod suverenitetom BiH. Ustav BiH (Aneks IV Dejtonskog sporazuma) trebalo je da bude prelazni aranžman i fokusiran je na okončanje rata, a ne na dugoročni okvir za institucionalnu funkcionalnost (BTI, 2024). Ovo je doprinelo visoko decentralizovanoj državi sa administrativnim odgovornostima podeljenim na pet nivoa vlasti (opštinski, kantonalni, entitetski, Distrikt Brčko i centralni državni nivo) (BTI, 2024; Malcom et al., 2024.). BiH i Evropska komisija i njene države članice potpisale su 2008. godine Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju, kojim se BiH obavezuje da uskladi postojeće i buduće zakonodavstvo sa pravnim tekovinama EU i osigura njihovu implementaciju. BiH je 2016. godine zvanično podnela zahtev za članstvo u EU, a od 2022. je priznata od strane EU kao zemlja kandidat za pristupanje.

3.1 Rodni kontekst

Prema Barometru rodne ravnopravnosti Bosne i Hercegovine, većina žena i muškaraca u BiH smatra da je rodna ravnopravnost poboljšana, te da bi veće učešće žena dovelo do veće ravnopravnosti i pravednije politike u društvu (Šiljak i Đipa, 2024). Međutim, ova deklarativna podrška rodnoj ravnopravnosti ne odražava nužno i ne garantuje suštinsku jednakost. Diskriminatorne rodne norme, tradicije i uverenja jačaju patrijarhalne strukture u BiH i doprinose rodnoj nejednakosti u mnogim oblastima života žena u BiH, uključujući političko predstavljanje i donošenje odluka, ekonomski angažman, socijalnu zaštitu i zdravstvenu zaštitu (Šiljak i Đipa, 2024). Ove nejednakosti se ogledaju u najnovijem Izveštaju o globalnom rodnom jazu za 2023. godinu, gde je BiH rangirana na 86. mestu od 146 zemalja, pala je za 13 mesta od 2022. godine (WEF, 2023.). Rodne nejednakosti i jaz su otežani ukrštanjem diskriminacije za socijalno i politički marginalizovane grupe, uključujući Rome i LGBTI osobe (Evropska komisija, 2023; Miftari et al, 2021; UNDP, 2018.).

Zakonski i institucionalni okvir

Tokom poslednjih 20 godina, BiH je preduzela korake u rešavanju i napretku po pitanju rodne ravnopravnosti u pravnim, strateškim i institucionalnim okvirima, uključujući usklađivanje sa standardima EU i sporazumima o osnovnim pravima (Eskić-Pihljak i Knežević, 2022; Miftari et al, 2021. Šiljak i Đipa, 2024.); Na međunarodnom i regionalnom nivou BiH je ratifikovala nekoliko ključnih okvira, uključujući Konvenciju o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (CEDAW), Konvenciju Saveta Evrope (Istambulska konvencija) o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama, Pekinšku deklaraciju i platformu za akciju i Rezoluciju 1325 Saveta bezbednosti UN „Žene, mir i bezbednost“ (UNSCR 1325) (Eskić-Pihljak i Knežević, 2022; Miftari i dr., 2021.). Nadalje, potpisivanjem Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju 2008. godine, BiH se obavezala

da će svoje zakonodavstvo uskladiti sa pravnim tekovinama EU, uključujući rodno i antidiskriminaciono zakonodavstvo, što je ključno za pristupanje zemlje EU (Kapić i Ramić, 2023.).

Dva glavna zakona koja se bave rodnom ravnopravnošću u BiH su Zakon o zabrani diskriminacije i Zakon o rodnoj ravnopravnosti. Zakon o zabrani diskriminacije ima za cilj jačanje mehanizama za borbu protiv diskriminacije, uključujući i one na osnovu roda. Zakon o rodnoj ravnopravnosti definiše i zabranjuje diskriminaciju na osnovu roda i bavi se rodnom jednakošću u obrazovanju, zapošljavanju, radu i pristupu resursima i uslugama. Zakon takođe predviđa da žene treba da budu najmanje 40% zastupljene u organima javnog sektora. Za podršku implementaciji ovog zakona usvojen je Rodni akcioni plan BiH koji se periodično ažurira radi praćenja i koordinacije aktivnosti. Agencija za rodnu ravnopravnost BiH ima zadatak da nadgleda implementaciju Rodnog akcionog plana i koordinira sa centrima za rodna pitanja na entitetskom nivou, koji takođe koordiniraju specifične sektorske strategije i razvijaju lokalne rodne akcione planove (Karađinović, 2021.). Oba zakona su delimično usklađena sa rodnim direktivama EU (Kapić i Ramić, 2023.). Međutim, izostaje implementacija i zakoni o zabrani diskriminacije nisu u dovoljnoj meri sprovedeni ili usklađeni sa Zakonom o rodnoj ravnopravnosti (CEDAW Komitet, 2019; Evropska komisija, 2023; Karađinović, 2021.). Usklađivanje ovih zakona sa Zakonom o ravnopravnosti polova je od suštinskog značaja za efikasan nadzor i implementaciju međunarodnih standarda o rodnoj ravnopravnosti, posebno u procesu evropskih integracija (Kapić i Ramić, 2023).

Politička zastupljenost i procesi odlučivanja

Žene su nedovoljno zastupljene u odlučivanju na svim nivoima zbog socijalno-kulturnih očekivanja i stereotipa (Evropska komisija, 2022; Kadribašić i sar., 2020; Miftari, 2019; Šiljak i Đipa, 2024.). Žene zauzimaju samo 16,67% mesta u Predstavničkom domu Parlamentarne skupštine BiH, 26,53% mesta u Parlamentu Federacije, 18% svih mesta u Narodnoj skupštini Republike Srpske i 11% ministarskih mesta (Šiljak i Đipa, 2024; WEF, 2023.). Žene su takođe nedovoljno zastupljene u lokalnim skupštinama i savetima i percipiraju se kao da nemaju političke veštine i da su neaktivne kada budu izabrane (Hogić, 2021; Kadribašić i sar., 2020.). Ograničeni pristup informacijama, uključujući i one o složenim političkim i izbornim sistemima, podriiva učešće i zastupljenost žena u BiH (HLPF, 2023). Žene su u političkom odlučivanju podložne rodnom stereotipima i dvostrukim standardima, uključujući suočavanje sa kritikom ako pokazuju dominantne ili preduzetničke osobine ličnosti i fokusiranost javnosti na njihov fizički izgled i lični život, a ne na njihove postupke (Šiljak i Đipa, 2024.). Žene na pozicijama odlučivanja takođe se suočavaju sa nasiljem i diskriminacijom, što obeshrabruje njihovo učešće, podriiva njihov autoritet i ugrožava njihovu bezbednost i dobrobit. Studija o ženama u politici u BiH pokazala je da je 60% od 83 učesnice iskusilo neki oblik nasilja tokom svog bavljenja politikom, uključujući verbalno i emocionalno zlostavljanje lično i preko Interneta (Miftari, 2019.)

Ekonomsko angažovanje

Oko 40,5% žena učestvuje u radnoj snazi u poređenju sa 60% muškaraca (Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2024.). Više od 60% zaposlenih žena radi u uslužnom sektoru, koji često karakterišu nesigurni uslovi rada (Agencija Bosne i Hercegovine za statistiku, 2019). Muškarci u ruralnim zajednicama imaju više nego dvostruko veće šanse da imaju posao u odnosu na žene u ovim zajednicama (Karađinović, 2021.), a žene u ruralnim područjima su podložnije siromaštvu i imaju manje pristupa i kontrole nad resursima, uključujući zemljište, imovinu, finansijske resurse, obrazovanje i tehnologiju (Miftari et al, 2021; UNDP, 2023.).

Nega se posmatra kao rodno određena obaveza, a žene provode oko 6-7 sati dnevno na neplaćenim poslovima u poređenju sa oko 4,5 sata koje muškarci provedu, što ograničava njihov pristup mogućnostima za ostvarivanje prihoda (Šiljak i Đipa, 2024; UN Women, 2023.). Izbor žena po pitanju karijere često direktno zavisi od kvaliteta ekonomije nege koja se nudi u društvu (Šiljak i Đipa, 2024; UNDP i SDC, 2021.), a nedovoljne socijalne usluge ograničavaju mogućnosti karijere koje su dostupne ženama, kao i njihovo angažovanje u političkom i javnom životu. Dalje, rodno zasnovana diskriminacija na radnom mestu otežava ženama da dobiju i ostanu na formalnim radnim mestima i veća je verovatnoća da će raditi u neformalnom sektoru (UNDP, 2023.). Samohrane majke i žene koje primarno zarađuju u domaćinstvima su posebno ranjive na ove okolnosti (HLPF, 2023). Prema Barometru rodne ravnopravnosti Bosne i Hercegovine, većina ispitanika, žena i muškaraca, složila se da su manji porodični biznisi pogodniji za žene, jer ove strukture omogućavaju više vremena za brigu o porodici (Šiljak i Đipa, 2024.). Međutim, žene preduzetnice i vlasnice preduzeća suočavaju se sa izazovima finansiranja i razvoja preduzeća. Žene imaju mnogo manje šanse da imaju bankovni račun u zvaničnoj finansijskoj instituciji nego muškarci (48% u poređenju sa 67%), a ženama je teško da pristupe kreditima zbog niske stope vlasništva nad imovinom koja se može koristiti kao kolateral (74% stambene imovine je u vlasništvu samo muškaraca), što otežava žensko preduzetništvo (Miftari et al, 2021; UNDP 2023.).

Rodno zasnovano nasilje

Pristup žena socijalnoj zaštiti i zdravstvenoj zaštiti je i dalje neadekvatan, posebno za žene i devojke sa invaliditetom, žene i devojke koje žive u ruralnim područjima i žene koje su iz etničkih manjina, kao što su Romkinje (Miftari et al, 2021.). Rodno zasnovano nasilje (RN) je od ključne važnosti i onemogućava rodnu ravnopravnost u BiH. Istraživanje OEBS o nasilju nad ženama iz 2019. pokazalo je da je 48% žena u BiH doživelo neki oblik zlostavljanja, uključujući nasilje od intimnog partnera, ne-partnersko nasilje, uhođenje i seksualno uznemiravanje, od svoje 15. godine (OEBS, 2019). Međutim, ova cifra je verovatno konzervativna procena stvarnog doživljenog nasilja, pošto se nasilje nad ženama nedovoljno prijavljuje zbog straha od počinioca, dugih sudskih postupaka, niskih kazni za počinioce, nepoverenja u institucije i društvene stigme (HRW, 2020; Šiljak i Đipa, 2024.). Usluge za žrtve RN i nasilja u porodici su nedovoljno finansirane i često su nedostupne ljudima kojima su usluge potrebne. Oko 42% žena intervjuisanih u istraživanju OEBS izjavile su da ne znaju šta da rade ako dožive nasilje, a 37% ne zna ni za jednu organizaciju za podršku (OEBS, 2019.). U BiH, osobe koje su preživjele seksualno nasilje u sukobu (CRSV), od kojih su većina žene, imaju različitu zakonsku zaštitu i zakonsko priznanje. Međutim, neki izvori navode da se žrtve CRSV suočavaju sa izazovima u pogledu adekvatne nadoknade i zaštite, a mnoge su u teškoj ekonomskoj situaciji i žive u ruralnim područjima bez dostupne zdravstvene i psihološke podrške (*Amnesty International, 2023; Global Survivors Fund, 2022.*).

3.2 Distributivna pravda – Rodno diferencirani ekološki uticaji, zabrinutosti i prioriteti

BiH se suočava sa nekoliko ekoloških izazova i pokretača degradacije, uključujući tu i zagađenje vazduha, ograničene kapacitete za upravljanje vodom i otpadom, krčenje šuma i brzi razvoj infrastrukture i izgradnje. Ekonomija i energetske potrebe BiH u velikoj meri zavise od fosilnih goriva. Ovo dovodi do opasnog nivoa zagađenja vode, tla i vazduha u BiH. Kao rezultat toga, BiH ima jednu od najviših prosečnih stopa smrtnosti od zagađenja vazduha u svetu (UNDP, 2023; SZO, 2023.). Prema Balkanskom barometru, zagađenje vazduha je navedeno kao najveća

ekološka briga za zajednice u BiH (Balkanski barometar, 2023.). Ovo oslanjanje na fosilna goriva naglašava potrebu za prelaskom na čistije izvore energije kako bi se ublažila degradacija životne sredine.

Degradacija životne sredine različito pogađa muškarce i žene

Žene i muškari koji žive u siromaštvu, osobe sa invaliditetom, etničke i verske manjine i druge socijalno, ekonomski i politički marginalizovane grupe ljudi u BiH češće trpe od neposrednih i dugoročnih uticaja uzrokovanih degradacijom životne sredine i imaju ograničene resurse da se izbore i oporave (GEF i UNDP, 2020; Lehtmetts, 2021; Strambo et al., 2021a; Svetska banka, 2021.). Ovo je delom posledica rodni razlika u korišćenju vremena, pristupa, finansijskih sredstava i društvenih resursa i ograničenog uticaja u prostorima za donošenje odluka (Mujić et al., 2019; Strambo et al., 2021a) kao i rodno slepih ili rodno neutralnih strategija i planova. Na primer, velike poplave 2014. godine imale su razorne posledice po žene jer planovi spašavanja i zaštite nisu bili rodno osetljivi (Mujić et al, 2019.).

Sagovornik iz nevladine organizacije za zaštitu životne sredine izjavio je da bi žene mogle biti podložnije zdravstvenim rizicima ili raseljavanju iz rudarskih operacija zbog uloge u nezi i njihovog socijalno-ekonomskog statusa. Drugi sagovornik je naglasio da razlike u vlasništvu i pristupu resursima, sa većinom zemlje koju drže muškarci, naglašavaju patrijarhalne norme koje regulišu raspodelu resursa i rezultiraju rodno diferenciranim zabrinutostima i uticajima degradacije životne sredine.

Ekološke zabrinutosti su različite u urbanom i ruralnom okruženju

Ruralne zajednice koje žive u blizini termoelektrana na ugajl trpe direktne uticaje po zdravlje i život zbog zagađenja vazduha i otpadnih voda iz industrije, od kojih su mnoge prinuđene da ih napuste ako su u mogućnosti ili pate u nezdravim uslovima ako nisu (UNEP, 2018). Upotreba ogrevnog drveta za grejanje je uobičajena u siromašnim domaćinstvima i u ruralnim sredinama u BiH, a kako žene preuzimaju primarnu odgovornost za kućne poslove, one su više izložene zagađenju vazduha u zatvorenom prostoru iz ovih izvora (Eskić-Pihljak i Knežević, 2022; Strambo et al, 2021.).

Hidroenergija je održiviji izvor električne energije u poređenju sa ugljem, ali se ove elektrane često planiraju ili grade u ugroženim zajednicama, mnoge u ruralnim područjima, a izgradnja može imati značajan uticaj na prirodu, pristup resursima i sredstva za život (CfE, 2022; GEF i UNDP, 2020; UNEP, 2018.); Stanovnici i grupe civilnog društva zabrinuti su zbog uticaja malih hidroelektrana na životnu sredinu, posebno u ekosistemima zavisnim od vode i ne slažu se sa davanjem prioriteta ekonomskim koristima u odnosu na prirodne resurse i zdravlje životne sredine u zajednicama, kao i skretanjem pristupa vodi iz poljoprivrednog sektora u ove zajednice (CfE, 2022; GEF i UNDP, 2020; Sher et al, 2024.). Ruralne zajednice, ekološke grupe i aktivisti predvodili su napore opozicije ka malim hidroelektranama širom BiH i postigli značajnu prekretnicu 2022. godine kada je Donji dom parlamenta FBiH izglasao izmenu Zakona o električnoj energiji kako bi se zabranila izgradnja više malih hidroelektrana. zbog zabrinutosti (Kurtić, 2022.). Prema rečima učesnika radionice za validaciju, u oba entiteta postoji moratorijum na izgradnju novih malih hidroelektrana.

Učesnici radionice za validaciju naglasili su da bi trebalo uložiti više napora da se podstakne saradnja i razmena informacija između ruralnih i urbanih zajednica kako bi se uhvatili u koštac sa zajedničkim ekološkim izazovima. Međutim, slaba i neadekvatna komunikaciona infrastruktura u

ruralnim zajednicama je prepreka efikasnoj saradnji i predstavlja izazov za žene u ruralnim zajednicama da pristupe osnovnim informacijama o pitanjima životne sredine, resursima i podršci.

Istraživanja, podaci, procene i svest o rodno diferenciranim uticajima na životnu sredinu su ograničeni

Dostupne su ograničene informacije iz pregleda literature o vezama roda i životne sredine, zabrinutostima i prioritetima u BiH. Iako su zainteresovane strane diskutovale o ovim pitanjima, detalji su ograničeni, a nedostatak podataka i analiza je naveden kao prepreka. Postoji potreba da se popuni praznina u formalnim procenama i obezbedi podrška rodnom analizama o pitanjima životne sredine kako bi postojale bolje informacije za politike i aktivnosti.

3.3 Reprezentativna pravda – Zastupljenost žena i rodna razmatranja u ekološkom upravljanju

3.3.1 Procesi odlučivanja u vezi sa ekološkim pitanjima

Složena struktura odlučivanja u BiH prisutna je u odlučivanju o životnoj sredini i postoji 14 različitih ministarstava za zaštitu životne sredine sa različitim, ponekad preklapajućim prioritetima i nadležnostima, kao i sudovi koji obezbeđuju nezavisan nadzor i donose odluke u predmetima zaštite životne sredine (vidi tabelu 2). To dovodi do izazova u koordinaciji, donošenju odluka i sprovođenju politike o životnoj sredini i klimatskim promenama u zemlji (Alibašić i Atkinson, 2023; Shabafrouz, 2024.), što se dodatno komplikuje neslaganjima, korupcijom i naporima da se podrijava državni nivo odluke (BTI, 2024.). Kao zemlja kandidat za članstvo u EU, BiH mora uskladiti propise o zaštiti životne sredine sa propisima EU, ali fragmentirana administrativna struktura osporava napore ka harmonizaciji (Alibašić i Atkinson, 2023; Shabafrouz, 2024.).

Tabela 2: Glavne institucije koje su uključene u procese odlučivanja o ekološkim pitanjima u BiH	
Državni nivo	
<ul style="list-style-type: none"> • Ustavom je primarnu nadležnost za pitanja životne sredine dodelila FBiH i RS, ali je Ministarstvo spoljne trgovine i ekonomskih odnosa ovlašćeno da nadzire probleme i pitanja životne sredine i odgovorno je za definisanje opštih principa i koordinaciju aktivnosti i usaglašavanje planova entitetskih vlasti i institucija na međunarodnom nivou. • Agencija za statistiku BiH i Ministarstvo komunikacija i transporta BiH podržavaju ekološke mandate i donošenje odluka. • Međuentitetski upravni odbor za životnu sredinu osnovan je 1998. godine od strane FBiH i RS radi poboljšanja zajedničkih strategija i politika u upravljanju životnom sredinom. Postoji i Međuentitetska savetodavna komisija za upravljanje vodama. • Agencija za rodnu ravnopravnost BiH doprinosi ekološkoj i rodnoj pravdi kroz politike rodne ravnopravnosti i međusektorsku saradnju uključujući i kroz svoju vodeću ulogu u Feminističkoj koaliciji za klimatsku pravdu u BiH.	
Federacija Bosne i Hercegovine (FBiH)	
<ul style="list-style-type: none"> • Federalno ministarstvo za životnu sredinu i turizma je odgovorno za strategije i politike za zaštitu životne sredine i praćenje ispravnosti vazduha, vode, zemlje i tla.	

<ul style="list-style-type: none"> • Ministarstva voda, poljoprivrede i šumarstva; zdravstva, energetike, rudarstva i industrije; transport i veze; i urbanističko planiranje takođe podržava donošenje odluka o životnoj sredini u entitetu. • Fond za zaštitu životne sredine FBiH je uključen u finansiranje pripreme, razvoja i implementacije ekoloških programa i projekata i podržava Ministarstvo u pripremi strategija i akcionih planova. • Kantonalna ministarstva za životnu sredinu u FBiH imaju posrednu ulogu kroz razvoj i implementaciju aktivnosti adaptacije, integraciju ciljeva ublažavanja u razvojnim planovima i energetske efikasnosti. • Opštine u FBiH igraju lokalnu ulogu kroz uspostavljanje i implementaciju politika zaštite životne sredine, upravljanje prirodnim resursima jedinica lokalne samouprave i upravljanje i finansiranje poslovanja, objekata i parkova.
<p>Republika Srpska (RS)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ministarstvo uređenja prostora, građevinarstva i ekologije nadležno je za strategije i sprovođenje zaštite životne sredine, izradu i realizaciju projekata zaštite životne sredine kao i saradnju sa međunarodnim i domaćim ekološkim institucijama. • Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede; zdravstva i socijalne zaštite; energetike i rudarstva; transport i veze; i trgovine i turizma takođe podržavaju donošenje odluka o životnoj sredini na entitetskom nivou. • Fond za zaštitu životne sredine i energetske efikasnost RS je uključen u prikupljanje sredstava i finansiranje pripreme, razvoja i realizacije ekoloških programa i projekata. • Lokalne administrativne jedinice u opštinama imaju lokalnu ulogu osiguravajući očuvanje prirodnih resursa, praćenje kvaliteta vazduha, upravljanje vodnim resursima i sprovođenje aktivnosti zaštite životne sredine.
<p>Distrikt Brčko</p> <ul style="list-style-type: none"> • Odeljenje za prostorno uređenje i imovinsko-pravne poslove Vlade distrikta Brčko nadležno je za obavljanje stručnih i administrativnih poslova koji se odnose na zaštitu životne sredine i eko dozvole..

Izvori: Intervjui sa zainteresovanim stranama u BiH; Dietachmair et al. (2024.); Evropski komitet regiona (bez datuma); Evropska agencija za životnu sredinu (2021.); Pilipović (2021.).

Žene nisu dovoljno zastupljene ni na jednom nivou u procesima odlučivanja o ekološkim pitanjima

Nedavni izveštaj pokazuje da su 2022. godine samo 2 od 13 ministarstava nadležnih za životnu sredinu, energetiku i poljoprivredu vodile žene, a od 29 rukovodilaca odeljenja u okviru ovih ministarstava, samo 4 su bile žene (Eskić-Pihljak i Knežević, 2022.). Na lokalnom nivou, zainteresovane strane su istakle da su žene nedovoljno zastupljene u agencijama za upravljanje slivovima i administraciji za upravljanje šumama. Tokom intervjua, Agencija za rodnu ravnopravnost prepoznala je izazove u obezbeđivanju usklađenosti sa zakonima o rodnoj ravnopravnosti, koji postavljaju kvote za zastupljenost žena, u upravljanju životnom sredinom.

Nalazi sa radionice za validaciju otkrivaju da postoji visok nivo političke uključenosti u imenovanje rukovodećih pozicija što često rezultira zanemarenjem rodne ravnopravnosti pri izboru rukovodećih pozicija. Učesnici su naglasili da povećanje broja žena u ulogama u donošenju odluka ne mora nužno dovesti do rodno inkluzivnije i ravnopravnije politike i da fokus treba da bude da se osigura da su interesi žena i marginalizovanih grupa uključeni i da je cilj socijalna pravda, a ne isključivo brojčana kvota.

Intervjui sa ekološkim civilnim društvom i aktivistkinjama otkrivaju da lokalni procesi donošenja odluka u vezi sa pitanjima životne sredine nemaju transparentnost i nisu inkluzivni, što ograničava uticaj žena u donošenju odluka. Povećanje angažovanja zajednice i učešća javnosti je od

suštinskog značaja za promovisanje angažovanja žena u donošenju odluka o životnoj sredini. Radionica je istakla da napadi na različita mišljenja i kritike institucionalnih politika mogu ugušiti konstruktivnu debatu i inovacije, posebno pogađajući žene i aktivistkinje civilnog društva. Rešavanje ovih prepreka zahteva stvaranje inkluzivnih prostora za dijalog i donošenje odluka koji uzimaju u obzir perspektive žena.

„Žene u našem društvu još uvek nemaju odlučujuću ulogu. Žene na pozicijama moći su često produžetak patrijarhata. Ali prilika da se one izjasne je značajna jer to nije čest slučaj.”

- Intervju sa aktivistkinjom iz urbane oblasti

3.3.2 Ekološki zakoni i politike

Pitanja životne sredine su u nadležnosti dva entiteta, FBiH i RS, koja se dalje distribuiraju na nivo opština za RS i kantona i opština za FBiH. To znači da postoje različiti zakoni i politike na entitetskom nivou o zabrinutostima i pitanjima životne sredine (vidi tabelu 3). Prema zainteresovanim stranama, ovo može dovesti do fragmentiranih i nedoslednih praksi upravljanja. Na primer, u FBiH ne postoji Zakon o šumama, a svaki kanton ima svoj zakon o šumama. Na državnom nivou postoje strateški dokumenti za životnu sredinu koji usmeravaju politiku zaštite životne sredine, uključujući strategije, akcione planove i izveštaje pripremljene u skladu sa opredeljenošću BiH za nekoliko međunarodnih i regionalnih okvira koji se odnose na životnu sredinu (vidi tabelu 3). Nedostaje implementacija zakona i politika o životnoj sredini, uključujući i zbog fragmentiranog političkog okruženja, ograničenih institucionalnih kapaciteta i resursa, nedostatka jasnih ciljeva i mehanizama za praćenje i nedostatka posvećenosti i određivanja prioriteta pitanjima životne sredine.

Tabela 3: Ekološki zakoni, politike, strategije i obaveze

Državni nivo
<ul style="list-style-type: none"> • Strategija zaštite životne sredine i Akcioni plan za BiH do 2030. (BiH ESAP 2030+) ² • Strategija prilagođavanja klimatskim promenama i razvoja niskih emisija za BiH (NAP BiH) • Strateški plan ruralnog razvoja BiH (2018-2021) • Okvirna energetska strategija za BiH do 2035. • Posvećen Okvirnoj konvenciji UN o klimatskim promenama (UNFCCC) i ratifikovali Kjoto protokol i Pariski sporazum. • Posvećen Konvenciji UN o biološkoj raznolikosti (CBD) i Konvenciji UN za borbu protiv dezertifikacije (UNCCD) • Podržava Sofijsku deklaraciju o zelenoj agendi za zapadni Balkan. • Potpisnik konvencije iz Arhusa. • Rodni akcioni plan za BiH 2023-2027 uključuje prioritarnu oblast zaštite životne sredine i klimatskih akcija.
Federacija Bosne i Hercegovine (FBiH)

² U vreme pisanja BiH ESAP 2030+ nije bio zvanično usvojen.

<ul style="list-style-type: none"> • Zakon o zaštiti životne sredine („Službene novine FBiH”, br. 33/03) • Zakon o koncesijama („Službene novine FBiH”, br. 40/02, 61/06) • Zakon o vodama („Službene novine FBiH”, br.70/06) • Zakon o upravljanju otpadom („Službene novine FBiH”, br. 33/03) • Zakon o električnoj energiji („Službene novine FBiH”, br.66/13, 94/15 i 54/19) • Zakon o zaštiti vazduha („Službene novine FBiH”, br. 33/03) • Zakon o zaštiti prirode („Službene novine FBiH”, br. 33/03)
Republika Srpska (RS)
<ul style="list-style-type: none"> • Zakon o izmenama i dopunama Zakona o zaštiti životne sredine („Službeni glasnik RS”, br. 71/2012, 79/2015, 70/20) • Zakon o koncesijama („Službeni glasnik RS”, br. 59/13, 16/18 i 70/20) • Zakon o vodama („Službeni glasnik RS“ br.50/06, 92/09, 121/12) • Zakon o električnoj energiji („Službeni glasnik RS“, br.8/2008 - prečišćeni i skraćeni tekst, 34/2009, 92/2009 i 1/2011) • Zakon o uređenju prostora i građenju („Službeni glasnik RS“, br. 40/2013, 2/2015 – odluka Ustavnog suda, 106/2015 i 3/2016 – ispravka, 104/2018 – odluka Ustavnog suda i 84 / 2019) • Zakon o izmenama i dopunama Zakona o upravljanju otpadom („Službeni glasnik RS”, br. 63/21) • Zakon o izmenama i dopunama Zakona o zaštiti vazduha („Službeni glasnik RS”, br. 46/17).
Distrikt Brčko
<ul style="list-style-type: none"> • Zakon o izmenama i dopunama Zakona o zaštiti životne sredine („Službeni glasnik Distrikta Brčko“, br. 01-02-32/09) • Zakon o koncesijama Distrikta Brčko („Službeni glasnik Distrikta Brčko ”, br.41/06, 19/07.02/08) • Zakon o zaštiti voda („Službeni glasnik Distrikta Brčko ”, br. 25/04, 1/05 i 19/07) • Zakon o električnoj energiji („Službeni glasnik Distrikta Brčko ”, br.36/04, 28/07, 61/10 i 4/13) • Zakon o uređenju prostora i izgradnji („Službeni glasnik Distrikta Brčko ”, br. 29/08, 18/17, 48/18, 10/20, 29/20, 40/20)

Izvori: Intervjui sa zainteresovanim akterima u BiH; Dietachmair et al. (2024.); Eskić-Pihljak i Knežević (2022.); Pilipović (2021.)

Rodovi nisu ugrađeni u zakone i strategije o zaštiti životne sredine

Zaštita životne sredine u BiH regulisana je entitetskim zakonima. Međutim, rodna komponenta nije direktno ugrađena u postojeće zakonodavstvo (Eskić-Pihljak i Knežević, 2022). Na državnom nivou, rod je integrisan u neke strategije, ali u različitom stepenu. Na primer, NAP uključuje odeljak o rodnoj ravnopravnosti za sprovođenje strategije, naglašavajući da će pristup integrisanja rodnog usklađivanja pomoći da se identifikuju ranjivosti i kapaciteti za prilagođavanje i ublažavanje klimatskih promena. Međutim, rod nije posebno uključen u planirane rezultate i mere za sprovođenje strategije (UNDP i GEF, 2020.).

Intervjui sa predstavnicima javnih institucija u RS i FBiH otkrili su da ministarstva životne sredine priznaju značaj rodne ravnopravnosti, ali da od ministarstava nisu bile dostupne informacije o konkretnim ciljevima, prioritetima i aktivnostima vezanim za rodnu ravnopravnost. U izveštaju Kancelarije za reviziju institucija u FBiH konstatuje se odsustvo rodnog usklađivanja u strategijama i akcionim planovima u FBiH, što ukazuje da su procene rodne ravnopravnosti neadekvatne i da sve institucije moraju adekvatno reagovati na unapređenje ove oblasti. Organi vlasti na državnom i entitetskom nivou, kantonalni organi i jedinice lokalne samouprave, kao i pravna lica sa javnim ovlašćenjima i u većinskom vlasništvu države, dužni su da preduzmu sve odgovarajuće i neophodne mere za sprovođenje propisanih odredaba. Zakonom o ravnopravnosti polova u BiH i Rodnim akcionim planom BiH (Kancelarija za reviziju institucija u FBiH, 2023.)

Ispitanici i dostupna literatura navode nekoliko faktora koji ograničavaju rodno usklađivanje u zakonske okvire zaštite životne sredine i delotvornu implementaciju ekoloških politika: (1) nedostatak podataka o rodnom pitanjima i pitanjima životne sredine; (2) niska svest o važnosti rodno osetljivih politika životne sredine; (3) neadekvatno uključivanje i konsultacije sa ranjivim grupama u razvoj politike; i (4) nedostatak formalnih procena uticaja roda na životnu sredinu (Alibašić i Atkinson, 2023; Evropska komisija, 2023.). Učesnici radionice za validaciju naglasili su da patrijarhalni kontekst u BiH utiče na to kako se percipiraju i rešavaju pitanja životne sredine, što pogađa i žene i muškarce. Efikasne politike treba da prepoznaju i adresiraju ove rodne razlike kako bi se osiguralo da strategije upravljanja životnom sredinom budu pravične i socijalno pravedne.

ESAP 2030+ predstavlja poboljšanje u rodnom usklađivanju po pitanju strategija za zaštitu životne sredine

Inicijativa ESAP 2030+ razvila je sveobuhvatan dokument na državnom nivou koji sadrži ekološku strategiju i akcioni plan za celu državu, koji pokriva sve administrativne nivoe u BiH, i predstavlja značajan korak u inkorporiranju roda u zaštitu životne sredine (Eskić-Pihljak i Knežević, 2022; Karađinović, 2021.); Razmišljanja o rodnoj i socijalnoj ravnopravnosti integrisana su kroz celu strategiju i u akcione planove za državni i entitetski nivo i Distrikt Brčko. ESAP 2030+ bavi se aspektima rodne ranjivosti na štete po životnu sredinu, rodno zasnovanim aspektima smanjenja siromaštva i uključivanjem žena u donošenje odluka, što pomaže da se rodna pitanja uzdignu sa isključivog uključivanja žena kao ranjivih strana do poboljšanja životnih rezultata i osnaživanja žena kao agenata promena (Eskić-Pihljak i Knežević, 2022; Strambo i Solujić, 2023.).

Važno je da se prioritet 7.4 u okviru strategije za unapređenje životne sredine i upravljanja obavezuje na visok nivo javne svesti o zaštiti životne sredine i uključenosti u procese donošenja odluka, posebno fokusirajući se na žene, mlade i socijalno ugrožene grupe. Ovo se proteže na uključivanje grupa civilnog društva u izradu strateških i pravnih dokumenata, uključujući procene uticaja na životnu sredinu (EIA) i izdavanje ekoloških dozvola. Pod prioritetom 7.6 pominje se korišćenje alata, kao što su rodna analiza, procena rodnog uticaja, rodno odgovorno budžetiranje i rodne revizije, u planiranju, implementaciji, praćenju i evaluaciji ekoloških politika, programa i projekata kako bi se osiguralo da su standardi i principi rodne ravnopravnosti integrisani u ekološke politike, strategije i programe.

ESAP 2030+ je takođe važan za podsticanje međusektorske saradnje i koordinacije, jer Agencija za rodnu ravnopravnost BiH ima ulogu u posedovanju i implementaciji ESAP 2030+. Ovo opredeljenje i uloga Agencije ugrađena je u novoizrađeni Rodni akcioni plan za BiH 2023-2027 koji uključuje specifičnu prioritetnu oblast koja se odnosi na rodnu ravnopravnost u kontekstu zaštite životne sredine i klimatskih promena.

Strategija podrazumeva da se pre usvajanja na državnom nivou moraju usvojiti strategije zaštite životne sredine za entitete i Distrikt Brčko. Entitetske strategije i strategija distrikta Brčko su već usvojene. Međutim, u trenutku pisanja, dokument na državnom nivou tek treba da bude usvojen.

3.3.3 Ekološke organizacije, osnovno zagovaranje i aktivizam

Grupe civilnog društva koje se bave životnom sredinom aktivno su uključene u upravljanje životnom sredinom u BiH i dale su važan doprinos ekološkoj pravdi kroz edukaciju i kampanje za podizanje svesti i nadzor ekoloških obaveza i uticaja javnih i privatnih institucija.

Civilno društvo koje se bavi životnom sredinom suočava se sa izazovima da se uključi u upravljanje životnom sredinom i rodnom ravnopravnosti

Zainteresovani akteri su primetili da se organizacije civilnog društva uopšteno suočavaju sa izazovima finansijske održivosti u BiH i da se u velikoj meri oslanjaju na podršku iz inostranog finansiranja (BTI, 2024; Veljović, 2019.). Jedna studija je pokazala da nevladine organizacije koje se bave životnom sredinom u BiH dobijaju obuku i izgradnju kapaciteta od međunarodnih donatora, ali ovi donatori možda ne podržavaju temelje za povećanje uloge i uticaja organizacija u upravljanju životnom sredinom. U studiji je navedeno da mnoge ekološke organizacije „igraju efemernu ulogu u proceni uticaja na životnu sredinu i retko angažuju/su angažovali državu na višem nivou ili sa bilo kakvom pravilnošću“ (Fagan i Sircar, 2010, str. 18).

Učesnici radionice za validaciju istakli su da porast patrijarhalnih vrednosti u Evropi ima implikacije na ekološke politike i rodnu ravnopravnost u BiH i da je uticao na politiku donatora, što će verovatno ugroziti rad ekoloških i rodno fokusiranih organizacija kroz smanjenje finansiranja lokalnih akcija. Naglasili su da je potrebna jasna razrada donatorskih politika i strategija finansiranja kako bi se osigurala efikasna alokacija resursa, a ove politike moraju biti prilagođene tako da se fokusiraju na pristup odozdo prema gore kroz podršku lokalnih zajednica.

Jedno pitanje o kojem se raspravljalo na radionici validacije i u literaturi je da se zaštita životne sredine ne promoviše niti daje prioritet u političkim agendama, a ekološke organizacije civilnog društva imaju ograničen angažman sa donosiocima odluka (Veljović, 2019). Ekološko civilno društvo intervjuisano za ovu studiju, izveštaj o suočavanju sa birokratskim kašnjenjima, nedostatkom vladine podrške i taktikama zastrašivanja koje koriste stečeni interesi, uključujući strateške tužbe protiv učešća javnosti (SLAPP) za muškarce i žene aktiviste. Dalje, uloge nevladinih organizacija i vladinih struktura u upravljanju životnom sredinom nisu jasne i široko shvaćene, što utiče na delotvornu koordinaciju između entiteta.

Mnogi akteri civilnog društva intervjuisani za ovu studiju fokusirali su se na ekološka pitanja i akcije, uz ograničeno razmatranje roda. Ekološke organizacije su na radionici za validaciju konstатовale da ekološkom civilnom društvu nedostaje dovoljno znanja o rodnoj ravnopravnosti. Samo jedna sagovornica, feministička inicijativa EkoFem, eksplicitno je fokusirana na izazove sa kojima se suočavaju žene u ekološkom aktivizmu, posebno u pogledu izgradnje poverenja i infrastrukturnih prepreka.

Nedavno su u BiH uloženi naponi da se premosti jaz između ekoloških aktera na svim nivoima i podstakne saradnja, uključujući i rodno pravednu klimatsku akciju (vidi Okvir 1). Ovo može pomoći u izgradnji međusektorskih kapaciteta i mreža za efikasniji i inkluzivniji održivi razvoj i ekološke akcije.

Okvir 1: Feministička koalicija za klimatsku pravdu u BiH

2022. godine pokrenuta je Feministička koalicija za klimatsku pravdu u BiH kako bi se ubrao napredak u rodno pravednom klimatskom delovanju. Koalicija je osnovana kao deo globalne inicijative „Generacijska ravnopravnost“ od strane UN Women u saradnji sa UNDP u BiH. Okuplja predstavnike vlada, civilnog društva, omladinskih organizacija, međunarodnih organizacija i privatnog sektora kako bi se pozabavili kritičnim rodno-klimatskim pitanjima i osnažili žene u akciji klimatskih promena. Ključni prioritet Koalicije je podrška prelasku na inkluzivnu i regenerativnu zelenu ekonomiju promovisanjem pristupa žena finansijskim sredstvima za klimatska rešenja, jačanjem učešća žena u upravljanju životnom sredinom i zelenim ekonomijama, izgradnjom modela saradnje zasnovanih na zajednici i jačanjem prikupljanja i dostupnosti podataka o rodu i životnoj sredini.

Žene se angažuju u civilnom društvu koje se bavi životnom sredinom, ali su obično nedovoljno zastupljene u vodećim ulogama i ulogama odlučivanja

Što se tiče angažovanja žena u ekološkom civilnom društvu, neki intervjuisani su sugerisali da su žene više angažovane u ekološkom aktivizmu od muškaraca, posebno starije i penzionerke jer imaju više slobodnog vremena i manje obaveza u domaćinstvu u poređenju sa svojim mlađim kolegama. Međutim, vodećim ulogama u ekološkim organizacijama imaju tendenciju da dominiraju muškarci; prema jednoj grupi, to je zbog vremenskih ograničenja žena u vezi sa svakodnevnim obavezama i društvenih barijera na ovim pozicijama. EkoFem je takođe primetio da postoji tendencija da se žene povuku iz aktivizma kada muškarci preuzmu liderske uloge, ističući rodnu dinamiku unutar pokreta. Neki iz civilnog društva iz oblasti životne sredine su primetili napore da se poboljša učešće žena. Na primer, Eko BiH implementira oslobađanje od članarine za određene grupe kako bi podstakla različitost u članstvu i vodećim pozicijama, a CZSS omogućava sastanke sa eko-feministkinjama kako bi ih uključio u napore zaštite životne sredine.

Žene značajno doprinose ekološkom aktivizmu i zagovaranju

Intervjui sa javnim institucijama, ekološkim civilnim društvom i aktivistkinjama zalagali su se za ženski aktivizam u zaštiti životne sredine, naglašavajući njihov značajan doprinos, liderstvo i otpornost uprkos suočavanju sa zastrašivanjem, pravnim pretnjama i društvenim stigmama. (videti Okvir 2). Žene su prikazane kao katalizatori za mobilizaciju zajednice i agenti promena u zalaganju za ekološku pravdu. U intervjuu sa predstavnikom Ministarstva za životnu sredinu i turizam FBiH, istaknuto je da su žene istaknuto zastupljene u medijima u vezi sa ekološkim aktivizmom i da mnoge inicijative za zaštitu životne sredine potiču od aktivistkinja.

„Mi žene istupimo, dajući dobar primer drugim ženama, posebno kada ste iz male zajednice poput njih, kada ste imali ista iskustva i razumevanje.”

- Intervju sa aktivistkinjom iz urbane oblasti

Okvir 2: Hrabre žene iz Kruščice

U 2017. godini, meštanke su provele više od 500 dana u improvizovanim smeštajima kako bi sprečile izgradnju plana male hidroelektrane na reci Kruščici (Kurtić, 2022.). Lokalne zajednice su saopštile da nisu konsultovane o planiranoj hidroelektrani i odgovorile su blokadom mosta koji se koristi za pristup lokacijama. Žene koje su učestvovalе u protestu naišle su na nasilno protivljenje interventne policije i suočene sa uvredama sa seksualnim konotacijama, povredama i hapšenjima, ali su se vratile i nastavile da protestuju na mostu, koji su meštani preimenovali u „Most hrabrih žena Kruščice“. (Arnika, 2019.). Sudskim nalogom poništene su dozvole za hidroenergetske projekte, ali se demonstranti i dalje suočavaju sa pravnim bitkama oko koncesija za projekte (Murphy, 2020.). Neke uključene žene su se kandidovale i bile izabrane za lokalno veće, a neki izvori navode da je to prvi put da su žene osvojile mesta u bošnjačkim odborima (NDI, 2023a).

Aktivistkinje su istakle različite motive za njihovo učešće u naporima za ekološku pravdu, uključujući brigu za zdravlje dece i njihove zajednice, osećaj solidarnosti i podrške zajednice u

aktivizmu, zaštitu prirodnih resursa i lokalne sredine, kao i očuvanje nasleđa i tradicije u vezi sa prirodom i prirodnim resursima. Takođe su posvećene borbi protiv nepravde i političke korupcije koji doprinose ekološkim pitanjima. Ovi motivi se često vezuju za individualna iskustva, osećaj odgovornosti prema budućim generacijama i želju da se očuva prirodno okruženje za buduće generacije.

„Što se moje motivacije tiče, radi se o zdravlju nas i naše dece, očuvanju našeg nasleđa. Ispred moje kuće teče reka. Moji roditelji su tamo sahranjeni. To je moja motivacija. Emotivno sam vezana za svoju domovinu.”

- Intervju sa aktivistkinjom iz ruralne oblasti

Žene u ekološkom aktivizmu suočavaju se sa rodnim preprekama i rizicima

Ispitanici su rekli da se žene u ekološkom aktivizmu suočavaju sa specifičnim preprekama i rizicima na osnovu svog roda, uključujući nasilje, verbalne napade, pretnju i emocionalnu iscrpljenost. I žene i muškarci na aktivističkim pozicijama često se susreću sa tužbama, posebno sa SLAPP-ovima koje moćni investitori koriste da učutkaju glasove neslaganja, ali aktivistkinje mogu imati manje finansijskih i pravnih resursa za borbu protiv tužbi. Jedna sagovornica je napomenula da se žene mogu suočiti sa povećanim rizikom od tužbi u odnosu na muškarce i osvrnula se na tužbu protiv Hajrije Čobo, žene koja se bori za zaštitu životne sredine, pitajući se da li bi do tužbe uopšte došlo da je Čobo muškarac. Jedan sagovornik je objasnio da će moćni akteri koristiti resurse da zadobiju naklonost zajednice dok zastrašuju aktiviste.

„Aktivisti su definitivno zastrašeni. Imala sam slično iskustvo sa komentarima na Internetu. Korporacije imaju dobro razvijene mehanizme za zastrašivanje aktivista, dok, sa druge strane, doniraju televizore školama, asfaltiraju ulice itd.”

- Intervju sa aktivistkinjom iz urbane oblasti

Intervjui su pokazali da postoje faktori koji mogu ograničiti angažman žena u inicijativama za ekološku pravdu i prostorima za aktivizam. Na primer, društvene norme i očekivanja posebno utiču na žene u ruralnim područjima zbog angažovanja u inicijativama i aktivizmu na lokalnom nivou zbog konkurentnih svakodnevnih obaveza i ograničenih finansijskih sredstava. U ruralnim područjima, žene takođe imaju manji pristup informacijama, ekološkim grupama i resursima koji mogu pomoći u podršci njihovom aktivizmu. Mnoge aktivistkinje su rekle da njihove zajednice često podržavaju njihov aktivizam, ali postoje slučajevi u kojima stanovnici mogu biti agresivni i optužiti ih da se protive razvoju. EkoFem i aktivistkinje su takođe naglasile važnost podrške psihološkom i mentalnom zdravlju za žene u aktivizmu kako bi se pozabavili ogromnim emocionalnim posledicama ekološkog aktivizma i rodnim zaziranjem sa kojima se ove žene suočavaju.

„Na lokalnom nivou, izuzetno je iscrpljujuće voditi borbu. Žene iz Kruščice su i danas veoma emotivne kada se prisete svojih iskustava. Ljudi su bili podeljeni oko ovoga. Porodice su bile skoro podeljene na one za i protiv. Izdaje su bile duboke. Psihološka podrška se prirodno pojavila kao tema.”

- Intervju sa aktivistkinjom

Ekološki aktivizam podržava izgradnju mira i ujedinjenje

Svi ljudi intervjuisani za ovu studiju izjavili su da zaštita životne sredine i aktivizam ujedinjuju ljude oko zajedničkog cilja bez obzira na etničke, verske ili druge razlike. Sagovornik iz Federalnog ministarstva za životnu sredinu priznao je da zaštita okoline nadilazi lokalne i druge granice i sugerisao je da treba uložiti više napora da se ujedine različite zajednice u BiH u zaštiti životne sredine kako bi se podstakla inkluzivna saradnja i solidarnost. Ovo se odrazilo u intervjuima sa civilnim društvom i aktivistima, koji su pominjali da su uspešne inicijative koje se bore protiv ekoloških pretnji predvođene ženama i podrazumevaju saradnju preko etničkih linija kao i da su veze između zaštite životne sredine i izgradnje mira prepoznate na lokalnom nivou. Jedna aktivistkinja u multietničkom kraju Kakanj rekla je da je borba protiv malih hidroelektrana i očuvanje prirode zajednički cilj koji je ujedinio ljude iz različitih etničkih grupa u zaštiti životne sredine. Pored toga, opština Jezero je istaknuta po ženskom aktivizmu uprkos izazovima u politički nabijenom i etnički raznolikom okruženju.

„To je lepa stvar; ljudi se udružuju bez obzira na sve. Imamo žene lidere i muškarce koji podržavaju jedni druge... Ne dozvoljavamo ljudima da se podele. Zajednica u Loparu je prilično nacionalistička, ali naš kolega je išao da snima izjave ljudi koji su govorili protiv podela. Stav je da se zaštite prirodni resursi, životna sredina što treba podržati bez obzira na sve. To je iznad svega.”

- Intervju sa ekološkom NVO

3.4 Proceduralna pravda – Rodna razmatranja u proceduralnim procesima u oblasti životne sredine

BiH je potpisnica konvencije iz Arhusa i njenu implementaciju nadgleda Odeljenje za zaštitu životne sredine Ministarstva spoljne trgovine i ekonomskih odnosa BiH. OEBS je 2013. godine uspostavio mrežu od četiri Arhus centra kako bi omogućio rezidentima pristup informacijama, podržao učešće u donošenju odluka o životnoj sredini i pružio podršku pravnoj zaštiti ljudskih prava u životnoj sredini (OEBS, bez datuma).

Zakoni u FBiH i RS uglavnom se pridržavaju odredaba Konvencije iz Arhusa i podržavaju proceduralna prava u odlučivanju o životnoj sredini, a nedavne izmene i dopune ojačale su usklađenost sa konvencijom. Za tri procesna prava po konvenciji postoje sledeći procesi (Pilipović, 2021.):

- Pristup informacijama o životnoj sredini je podržan kroz Zakone o slobodi pristupa informacijama i Zakone o zaštiti životne sredine u oba entiteta i Distriktu Brčko. Prilikom podnošenja zahteva za informacijama pokreće se upravni postupak za davanje informacija u rokovima u zavisnosti od konkretnih odredbi. Rokovi omogućavaju podnosiocu zahteva da pristupi svom pravu na pravdu ako je zahtev odbijen ili je odgovor nezadovoljavajući. Procedure za upravne sporove su obuhvaćene zakonima o upravnim sporovima za oba entiteta i Distrikt Brčko.
- Učešće javnosti u donošenju odluka o životnoj sredini sprovode organi vlasti u skladu sa zakonima o zaštiti životne sredine u entitetima i Distriktu, a učešće javnosti je predviđeno u početnim fazama EIA i u procesu odobravanja procena.
- Pristup pravdi u pitanjima životne sredine, postoji nekoliko propisa koji dozvoljavaju pokretanje sporova u vezi sa zahtevima za informacije, odobrenjem studija uticaja na životnu sredinu ili izdavanjem ekoloških dozvola. Pristup pravdi može se pokrenuti putem upravnog spora ili protiv odluka sudova koji odlučuju o upravnom sporu.
- Procena uticaja na životnu sredinu i izdavanje ekoloških dozvola regulisani su zakonima o zaštiti životne sredine u oba entiteta i Distriktu Brčko. Pravila za EIA kako su navedena u Direktivi Evropske unije o EIA su transponovana i procesi za EIA su uspostavljeni u oba entiteta i Distriktu Brčko (Havránková, 2016.).

Predstavnici Ministarstva za prostorno uređenje, građevinarstvo i ekologiju RS tumače ekološku pravdu kroz ove proceduralne procese, ističući jednakost u primeni propisa i pristup pravdi. Predstavnici Ministarstva za životnu sredinu i turizam FBiH takođe su istakli značaj proceduralnih procesa u ekološkoj pravdi i naveli da postoje mogućnosti povratnih informacija o inicijativama civilnog društva i javnih konsultacija i edukativnih programa kako bi se osiguralo ravnopravno učešće žena i ranjivih grupa u procesu odlučivanja.

Nedostatak implementacije i sprovođenja proceduralnih prava

Međutim, nalazi iz intervjua i izveštaja pokazuju da prisustvo izmena i dopuna zakona o procesima ekološke pravde nisu nužno pokazatelji implementacije u praksi. Uprkos zakonskim obavezama, EIA se ne pripremaju dosledno, a planiranje se i dalje sprovodi bez konsultacija sa zainteresovanim stranama, što dovodi do protesta i osporavanja na sudu (Evropska komisija, 2023). Izveštaj o primeni Konvencije iz Arhusa u senci koji su podneli Arnika, Centar za životnu sredinu i udruženje Resursni Arhus centar 2021. godine navodi izazove za implementaciju, uključujući nedostatak kapaciteta državnih subjekata u postupcima razmene informacija, neadekvatno oglašavanje procesa javne revizije i odugovlačenje sudskih i upravnih postupaka, kao i nedostatak koordinacije između različitih nivoa vlasti (Pilipović, 2021).

Zainteresovane strane su primetile da ne postoji dovoljan broj pravnika za zaštitu životne sredine, što pogoršava izazove u rešavanju pitanja životne sredine na sudovima. Dalje, postoji nizak interes među advokatima da zastupaju slučajeve zaštite životne sredine u ruralnim zajednicama zbog niskog potencijala zarade i produženog vremena obrade. Ovo je značajna prepreka za ekološku pravdu.

Intervjui sa zainteresovanim stranama takođe su podelili trenutnu zabrinutost u vezi sa predloženim izmenama i dopunama Zakona o geološkim istraživanjima u RS kojima bi se uklonile odredbe koje zahtevaju studije uticaja na životnu sredinu i odobrenje stanovnika da kompanije vrše geološka istraživanja na određenim lokacijama. Ovi amandmani bi ometali proceduralne procese u skladu sa Konvencijom iz Arhusa i ograničili mogućnost stanovnika i civilnog društva da iskažu zabrinutost i traže pravdu za povrede životne sredine i ljudskih prava.

Postoji visok nivo nepoverenja u javne subjekte da podržavaju ekološka i ljudska prava

Intervjui sa civilnim društvom i aktivistima otkrivaju zajedničku temu nepoverenja u javne subjekte, uključujući sudove, policiju i druge vladine institucije da podržavaju pravosudne procedure i efikasno rešavaju probleme životne sredine i ljudskih prava. Postoji zabrinutost da aktivnosti javnog i privatnog sektora možda neće biti adekvatno odgovorne za zaštitu životne sredine i dobrobit zajednice. Ispitanici su izjavili da je bez poverenja u ove subjekte postizanje proceduralne pravde izazov i da zajednice mogu oklevati da se angažuju sa pravnim mehanizmima za rešavanje pritužbi. Dalje, nedostatak poverenja i odgovornosti dovodi do ekoloških nepravdi gde marginalizovane zajednice izdržavaju najveću štetu po životnu sredinu bez pribegavanja pravnim lekovima ili smislenom obeštećenju.

Proceduralni procesi u oblasti životne sredine nisu inkluzivni i nedostaju im rodna razmatranja

Izveštaj o učešću javnosti u donošenju odluka o životnoj sredini u BiH navodi primere u kojima postoje jasne praznine u učešću javnosti, uključujući procese izdavanja upotrebni dozvola koji nisu otvoreni za učešće javnosti i procese izdavanja urbanističkih i građevinskih dozvola u kojima javnost može učestvovati samo kao neko ko se naknadno uključuje nakon što se dokaže da imaju direktan pravni interes (Havránková, 2016.). Naročito se ruralne zajednice suočavaju sa preprekama za pristup informacijama o životnoj sredini i učešće u javnim procesima, pošto je infrastruktura slabija ili neadekvatna u poređenju sa urbanim područjima.

Radionica je istakla da pravni izazovi i izazovi zastupanja ometaju sprovođenje proceduralnih prava, a žene se mogu suočiti sa dodatnim preprekama zbog rodne diskriminacije u pristupu pravnom zastupanju i zagovaranju svojih ekoloških prava. Jačanje pravnog okvira i izgradnja kapaciteta za ekološku pravdu su ključni za prevazilaženje ovih izazova. Rodna razmatranja nedostaju u izveštajima i raspravama o proceduralnim procesima ekološke pravde u BiH. Potrebno je dalje procenjivati izazove i prepreke sa kojima se žene suočavaju da pristupe ovim procesima i imaju koristi od njih. Ovo će osigurati da naponi na rešavanju nedostataka proceduralnih procesa za ekološku pravdu budu rodno odgovorni i da nenamerno ne doprinose i pojačavaju marginalizaciju žena u pristupu informacijama, učešću javnosti i pristupu pravdi.

4 Kosovo: Stanje angažovanja žena i rodna pitanja u ekološkoj pravdi

Kratak kontekst i pozadina: Kosovo

Posle Drugog svetskog rata, Sa novim Ustavom iz 1974, Kosovo je postalo Autonomna Pokrajina u okviru Jugoslavije i priznato je kao ustavni element federacije, garantujući svoju kulturnu i administrativnu autonomiju. Napetosti između albanske i srpske zajednice na Kosovu su se tokom 20. veka usijavale, kulminirajući oružanim sukobom 1998–1999. Nakon neuspeha međunarodnog posredovanja, NATO je u martu 1999. godine pokrenuo vojnu operaciju, prisilivši Beograd da povuče svoje snage. Rezolucija Saveta bezbednosti UN 1244 (1999) stavila je Kosovo pod privremenu administraciju UNMIK-a (Misija privremene administracije Ujedinjenih nacija na Kosovu). Godine 2008. Skupština Kosova je jednostrano proglasila nezavisnost, uspostavljajući izvršnu vlast na centralnom nivou i opštine kao osnovne jedinice lokalne samouprave. Posvećenost Kosova globalnoj Agendi 2030 za održivi razvoj potvrđena je jednoglasnom podrškom Skupštine Kosova Održivim razvojnim ciljevima (SDGs) 2018. godine. Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju između EU i Kosova na snazi je od aprila 2016. godine. Pored toga, Kosovo je usvojilo revidirani program za integraciju u EU za period 2023-2027. Dijalog o normalizaciji odnosa između Prištine i Beograda, uz posredstvo EU, je u toku.

4.1 Rodni kontekst

Žene se suočavaju sa preprekama za jednake mogućnosti u ekonomskom, društvenom i političkom učešću na Kosovu. Ove nejednakosti su uglavnom posledica preovlađujućih patrijarhalnih rodni obrazaca u svim oblastima života, uključujući prostore za donošenje odluka, zapošljavanje i prihode, zdravlje i bezbednost (Gueye, 2021; Kosovska ženska mreža, 2021.), kao i nedostatke u pristupu resursima – žene poseduju samo 4,9% zemljišta i 12% stambene imovine (PEFA, 2022.). Društveni stavovi i verovanja odražavaju široko rasprostranjene patrijarhalne ideale. Kako je istraživanje iz 2018. pokazalo da 70% muških ispitanika smatra da muž treba da ima konačnu reč o odlukama u svom domu (OEBS, 2018.). Istraživanje iz 2019. pokazalo je da 57% ispitanica smatra da bi dobra žena trebalo da sluša svog muža čak i ako ima drugačije mišljenje (OEBS, 2019.).

Zakonski i institucionalni okvir

Kosovo ima solidan pravni okvir i rodnu mašineriju za promovisanje rodne ravnopravnosti. Iako nije potpisnik međunarodnih sporazuma o ljudskim pravima, Ustav definiše međunarodne konvencije o ljudskim pravima, kao što su CEDAW i Rezolucija UN 1325, kao direktno primenljive na domaće zakonodavstvo i smatra se da imaju prednost nad aktima i zakonima koje donose javne institucije. Ustav smatra da su jednake mogućnosti i ravnopravno učešće muškaraca i žena osnovne demokratske vrednosti, a 2020. godine, Ustav je takođe izmenjen da bi se uključila Istambulska konvencija za rešavanje nasilja nad ženama i devojčicama.

Zakon o rodnoj ravnopravnosti promoviše rodnu ravnopravnost i zastupljenost u zakonodavnim, izvršnim i sudskim organima i drugim javnim institucijama, određujući kvotu da žene predstavljaju 50% članova. Zakon takođe nalaže uključivanje rodno odgovornog budžeta u sve oblasti kako bi se garantovalo poštovanje rodne ravnopravnosti u prikupljanju, raspodeli i odvajanju resursa (GAP Institut, 2023.). Težnja i praksa rodno odgovornog budžetiranja za rešavanje socioekonomskih, političkih i kulturnih rodni nejednakosti postignuta je velikim delom zahvaljujući aktivnostima organizacija civilnog društva uz podršku međunarodnih organizacija.

Kosovski program o rodnoj ravnopravnosti (2020-2024.) postavlja opšti okvir za integraciju rodne ravnopravnosti i rodno odgovornog budžeta u sve faze centralnog i lokalnog sistema fiskalnog upravljanja. Od 2018. godine, procene rodno uticaja su obavezne prilikom usvajanja novog zakona ili politike u skladu sa Strategijom bolje regulative Kosova 2.0 (PEFA, 2022.). Međutim, sprovođenje sankcija je nedovoljno, a Kosovska agencija za rodnu ravnopravnost nema adekvatnu moć i resurse da podrži svoj rad (GAP institut, 2023; Mreža žena Kosova, 2021.).

Politička zastupljenost i procesi odlučivanja

Bilo je napretka i značajnih prekretnica za žene u prostorima za donošenje odluka na Kosovu u poslednjih nekoliko godina. Aktualna predsednica Vjosa Osmani-Sadriu bila je prva predsednica parlamenta 2020. godine, a na poslednjim izborima kada je osvojila predsedničku funkciju dobila je najveći broj glasova za bilo kog kandidata u istoriji Kosova. Na poslednjim izborima takođe je zabeležen rekordan broj od 43 žene u Skupštini od 120 mesta, što predstavlja 35,8% članova. Izveštaji o angažovanju žena u donošenju odluka pokazuju da najmanje 30% članova lokalnih skupština čine žene, ali da su žene i dalje nedovoljno zastupljene na pozicijama odlučivanja u administraciji i nezavisnim agencijama, što je ispod mandata za jednaku zastupljenost (PEFA, 2022.). Studija iz 2017. godine navodi da centralne i lokalne institucije na Kosovu ne sprovode Zakon o rodnoj ravnopravnosti i da na rukovodećim pozicijama i uticaju obično dominiraju muškarci (Zymberi i Zogiani, 2017.). Nezastupljenost žena i ograničeni uticaj su posledica nekoliko faktora, uključujući diskriminatorne društvene norme i jaz u obrazovanju i pismenosti; međutim, čak i žene sa visokim stepenom obrazovanja imaju problema sa pristupom ulogama u donošenju odluka (Zymberi i Zogiani, 2017.). Žene na pozicijama na kojima se donose odluke imaju tendenciju da se suočavaju sa izazovima i preprekama koje potkopavaju njihov autoritet, uključujući nadzor od strane kolega, uznemiravanje, pretnje i u nekim slučajevima nasilje (Zymberi i Zogiani, 2017.). Istraživanje javnog mnjenja koje je sproveo NDI pokazalo je da se 46% stanovnika u potpunosti slaže/slaže da je nasilje nad ženama u politici široko rasprostranjeno na Kosovu (NDI, 2023b).

Ekonomsko angažovanje

Procene učešća u radnoj snazi u 2022. pokazuju da je oko 49% muškaraca starijih od 15 godina aktivno na tržištu rada u poređenju sa 19,4% žena (Svetska banka, bez datuma b). Za 40% žena glavni razlog neaktivnosti na tržištu rada su nega i porodične obaveze, u poređenju sa 3,8% muškaraca koji su neaktivni na tržištu rada (Stanko, 2021). Studija Mreže žena Kosova pokazala je da žene troše do 300% više vremena na neplaćenu negu i kućne aktivnosti u poređenju sa muškarcima (Mreža žena Kosova, 2021.). Patrijarhalna verovanja jačaju rodnu podelu rada i odgovornost žena za kućne poslove. Prema istraživanju koje je uradio OEBS (2018.), oko 73% žena navodi da je njihova najvažnija uloga da brinu o svom domu i porodici, a 72% muškaraca veruje da žene treba da brinu o deci.

Žene se suočavaju sa diskriminatorskom praksom zapošljavanja i raznim oblicima diskriminacije na radnom mestu, uključujući seksualno zlostavljanje i uznemiravanje koje se ne prijavljuje zbog straha od otkaza ili odmazde (Stejt department SAD, 2023.). Samohrane majke, žene sa invaliditetom, žene iz manjinskih etničkih zajednica i žene koje žive u ruralnim područjima suočavaju se sa dodatnim izazovima i preprekama zbog ograničenog pristupa imovini i nejednakog pristupa javnim uslugama (Evropska komisija, 2023; Stejt department SAD, 2023.). Učesnici radionice su primetili da se žene suočavaju sa visokim preprekama za vlasništvo nad preduzećima i zemljištem, što utiče na njihovu sposobnost da imaju koristi i budu uključene u različite vrste projekata. Na primer, možda neće dobiti sredstva ako preduzeća nisu pod njihovim

imenom. Pored toga, u nekim slučajevima grantove ili subvencije namenjene ženama na kraju kontrolišu muž ili drugi članovi porodice zbog diskriminatornih kulturnih i društvenih normi.

Rodno zasnovano nasilje

Nasilje u porodici i RN i dalje su rasprostranjeni na Kosovu, a 54% žena kaže da su doživele psihičko, fizičko ili seksualno nasilje od intimnog partnera od svoje 15. godine (OEBS, 2018.). Institucionalni odgovor i krivično gonjenje su i dalje slabi, a izveštaji opisuju reakciju policije kao neadekvatan (BTI, 2024; Gueye, 2021.), što dovodi do toga da mnoge žene koje dožive nasilje od intimnog partnera ne kontaktiraju službe za podršku ili prijave nasilje policiji (OEBS, 2018.). Uprkos zakonima koji se bave nasiljem u porodici i RN, uključujući Strategiju o zaštiti od nasilja u porodici i nasilja nad ženama, primena zakona je puna izazova na Kosovu. Prema Mreži žena Kosova, problemi uključuju odbacivanje dokaza od strane vlasti, ograničeno zatvaranje počinitelaca, odložene naloge za zaštitu, neadekvatno praćenje naloga za zaštitu i slabu odgovornost u slučajevima kada su nalozi za zaštitu prekršeni (Farnsworth et al., 2015). Takođe postoji ograničen kapacitet i znanje u proceduralnim institucijama za odgovorno upravljanje slučajevima nasilja u porodici i nedostatak finansijskih sredstava za podršku skloništima i uslugama (Gueye, 2021). Grupe za ljudska prava koje se zalažu za preživjele takođe se suočavaju sa pretnjama smrću i uznemiravanjem kao odgovor na svoj rad (BTI, 2024b).

4.2 Distributivna pravda –Rodno diferencirani ekološki uticaji, zabrinutosti i prioriteti

Ključna ekološka pitanja i brige na Kosovu uključuju upravljanje otpadom, industrijsko i zagađenje vazduha, krčenje šuma i zagađenje vode. Ova pitanja imaju ogroman uticaj na zdravlje ljudi i životnu sredinu, blagostanje i biodiverzitet, ali pitanja životne sredine i klime su dugo bila zanemarena na Kosovu (GIZ, 2023; Madhi i Trupia, 2022; Ong, 2017.). Postoji nekoliko razloga za ovo zanemarivanje, uključujući veliko oslanjanje na ugalj, ograničeno finansiranje, konkurentne prioritete i nedostatak implementacije ekoloških politika (Evropska komisija, 2023b; Ong, 2017.). Jedan od izazova sa kojima se Kosovo suočava u rešavanju ovih ekoloških problema proizilazi iz njegovog statusa ne-članice Ujedinjenih nacija, što ograničava pristup fondovima. Jedan sagovornik je primetio da i dalje postoji mentalitet eksploatacije, pri čemu se gradnja odvija u zaštićenim područjima bez odgovornosti za štetu po životnu sredinu.

Nedostatak svesti i određivanje prioriteta među pitanjima životne sredine i nasleđa industrijskih aktivnosti doprinosi degradaciji životne sredine

Jaka tema kako u literaturi tako i intervjuima bio je nedostatak svesti o pitanjima životne sredine i određivanje prioriteta o pitanjima životne sredine, pri čemu manjina stanovnika Kosova smatra da je zagađenje životne sredine najhitniji problem na Kosovu, dok značajan procenat smatra da je njihova lokalna sredina veoma zagađena (BTI, 2024.). Ekonomski rast i razvoj infrastrukture takođe su često prioritet u odnosu na zdravlje ljudi i životnu sredinu, a jedan predstavnik je primetio slučaj opštine Obilić, koja je finansijski podržana da ublaži zagađenje, ali je sredstva usmerila na izgradnju puteva, a ne potrebna ulaganja u zdravstvenu zaštitu, naglašavajući pogrešnu alokaciju resursa.

Nalazi iz literature i intervjuja naglašavaju nasleđe industrijskih aktivnosti koje su kontaminirale područja širom Kosova. Industrijski otpad, uključujući bivše rudnike, fabrike i građevinske

aktivnosti, može se raspršiti u vazduh tokom vetrovitih uslova i isprati u reke i zemljište tokom padavina, što dovodi do široko rasprostranjenih posledica. U nekim slučajevima otpadni materijali se uklanjaju tokom procesa privatizacije, ali odlaganje i skladištenje otpada ostaje nejasno i predstavlja još jednu značajnu opasnost. Uopšteno govoreći, nedostaju napori na rehabilitaciji da bi se rešili ovi problemi.

Žene i muškarci se suočavaju sa različitim uticajima degradacije životne sredine, ali su procene i istraživanja o ovim razlikama ograničena

Dostupna literatura i diskusije sa zainteresovanim stranama ukazuju na to da uticaj i koristi od degradacije životne sredine i razvoja variraju u zavisnosti od pola, pri čemu su žene i marginalizovane grupe na Kosovu posebno ranjive na negativne uticaje degradacije životne sredine (*Civil Rights Defenders*, 2023.). Pristup i beneficije su podeljeni zbog nejednakog pristupa informacijama, infrastrukturi i uslugama, što se ogleda u oblastima kao što su odgovor na poplave, zaštita životne sredine, zdravlje, imovinska prava, pristup finansijama i klimatske promene. Jedna sagovornica je primetila da žene poljoprivrednice u ruralnim područjima nemaju adekvatno znanje o biodiverzitetu i uticajima klimatskih promena, što utiče na njihovu sposobnost da doprinesu očuvanju i prilagođavanju i ublažavanju klimatskih promena.

Diskusije sa radionice za validaciju istakle su nejednaku distribuciju informacija i resursa, uključujući finansijsku podršku, ženama i muškarcima kao faktor koji podstiče ranjivost žena na degradaciju životne sredine. Na primer, subvencije Ministarstva poljoprivrede mogu biti dodeljene i ženama i muškarcima, ali je podrška koja se nudi muškarcima obično veća. Ovo im omogućava više resursa da razviju sposobnost prilagođavanja i zaštite od ekoloških šokova u poređenju sa ženama. Pored toga, zainteresovani akteri su primetili da procene šteta od uticaja na životnu sredinu zanemaruju uticaje na neformalne ekonomije, koje značajno uključuju žene i uzimaju u obzir samo vlasnike domaćinstava i preduzeća koji su pretežno muškarci.

Negativne posledice po životnu sredinu teže pogađaju žene nego muškarce zbog kulturnih normi i tradicija koje ograničavaju pristup žena društvenim i ekonomskim resursima i povećavaju njihovu izloženost štetnosti i degradaciji životne sredine. Kulturne norme, tradicije i neadekvatna pravna infrastruktura često favorizuju muškarce u pristupu i kontroli prirodnih resursa. Kao rezultat toga, žene se suočavaju sa većim izazovima u obezbeđivanju svojih prava na prirodne resurse i nesrazmerno više pate od uticaja na životnu sredinu.

„Uprkos principu jednakosti, raspodela prirodnih resursa nije pravična između muškaraca i žena. Shodno tome, kada se pojave ekološki problemi, žene snose neproporcionalni teret uticaja jer obično snose odgovornost za upravljanje kućnim poslovima i brigu o svojim porodicama. Na primer, tokom poplava, žene su posebno ranjive jer su često na čelu upravljanja domaćinstvom i nege. Neuspeh da se adekvatno pozabavi pitanjima životne sredine pogoršava ovu ranjivost, što dovodi do veće štete za žene.”

- Intervju sa ženom iz školstva

Rodno diferencirani uticaji degradacije životne sredine i klimatskih promena spomenulo je nekoliko intervjuisanih, ali postoji primetan nedostatak podataka i analiza o rodnim uticajima degradacije životne sredine i klimatskih promena na Kosovu (Rashiti et al., 2024.).

4.3 Reprezentativna pravda - Zastupljenost žena i rodna razmatranja u ekološkom upravljanju

4.3.1 Odlučivanja u vezi sa ekološkim pitanjima

Glavna institucija odgovorna za donošenje odluka o životnoj sredini i klimatskim promenama je Ministarstvo životne sredine, prostornog planiranja i infrastrukture (MŽSPPI) (Dietachmair et al, 2024.). Kosovska agencija za zaštitu životne sredine (KEPA) je pod MŽSPPI i odgovorna je za stručne, pomoćne, naučne i istraživačke zadatke, uključujući praćenje životne sredine, i izdaje mišljenja o EIA i građevinskim dozvolama (Svetska banka, 2013.). Na lokalnom nivou, svaka opština ima jedinicu za životnu sredinu i odgovorna je za punu primenu principa zaštite životne sredine u skladu sa zakonom i saradnju sa MŽSPPI u pripremi planova zaštite životne sredine i održivog razvoja. Opštine takođe preuzimaju odgovornost za praćenje, izdavanje građevinskih dozvola, obezbeđivanje usklađenosti i pravilno korišćenje zemljišta i zaštitu prirodnih resursa unutar opštinskih granica (Svetska banka, 2013.).

Žene su nedovoljno zastupljene u prostorima za donošenje odluka o životnoj sredini na svim nivoima

Tradicionalne rodne uloge i norme utiču na profesionalnu segregaciju, doprinoseći nedovoljnoj zastupljenosti žena u nekoliko odeljenja. Uloga rada i nege kod kuće za žene u kombinaciji sa nedostatkom fleksibilnog radnog vremena mogu otežati ženama da zauzmu dugotrajnije pozicije, kao što je liderstvo. Politička pripadnost takođe utiče na pristup žena i muškaraca napredovanju i učešću u donošenju odluka. Mnoge žene, iako ne sve, osećaju se isključenim iz procesa donošenja odluka jer su žene. Dalje, ispitanici navode da resursi nisu podjednako raspoređeni među ženama i muškarcima, a žene imaju manji pristup mogućnostima obuke, umrežavanja i razmene..

„U ruralnim područjima i žene i muškarci su pogođeni degradacijom životne sredine, ali žene nisu uključene u procese donošenja odluka.“

- Iz diskusija na radionici za validaciju

Prema sagovornicima, žene su nedovoljno zastupljene u MŽSPPI, posebno na pozicijama na kojima se donose odluke. Zastupljenost žena u telima za donošenje odluka na centralnom i lokalnom nivou je takođe niska. MŽSPPI je primetio da u procesu izrade nacrti i diskusije o pravnoj infrastrukturi muškarci vode javne konsultacije, sa minimalnom zastupljenošću žena ili bez njih. Ovaj rodni disparitet je evidentan u urbanim sredinama, a još izraženiji u ruralnim sredinama, gde prevladava muška dominacija na okupljanjima (vidi Okvir 4).

Okvir 4: Studija EcoKosWomen (EKW) o učešću žena u procesima odlučivanja o ekološkim pitanjima

EKW je sproveo studiju o učešću i uključenosti žena u donošenju odluka o životnoj sredini u zaštićenim područjima. Studija je otkrila više nedostataka koji ograničavaju učešće žena u ovim oblastima. Studija se fokusirala na region Peći i otkrila je da mnoge žene koje borave u zaštićenim područjima imaju nivo osnovnog obrazovanja i nemaju informacije o učešću u procesima donošenja odluka. EKW je takođe primetio da u mnogim slučajevima, iako se imena žena mogu pojaviti formalno, moć donošenja odluka često leži na muškarcu koji stoji iza nje. U zajednici, žene igraju značajnu neformalnu ulogu, posebno u promovisanju ekološke pravde

4.3.2 Ekološki zakoni i politike

Kosovo je potpisalo Sofijsku deklaraciju o Zelenoj agendi za zapadni Balkan, ali s obzirom na svoj međunarodni status, Kosovo nije članica nijedne konvencije UN o životnoj sredini i ne može se u potpunosti angažovati u multilateralnim forumima. Uprkos tome, Kosovo je uložilo posvećene napore da uskladi politike i prakse sa globalnim strategijama održivosti, uključujući Agendu 2030 i Pariski sporazum. Posvećenost životnoj sredini se ogleda u ustavu, zakonskom okviru i sektorskim politikama (videti tabelu 4), koje podržavaju napore za usklađivanje sa zakonodavstvom EU u cilju podrške aplikaciji Kosova za članstvo u EU. Međutim, sprovođenje i primena zakona o životnoj sredini na Kosovu ostaje izazov zbog ograničenog finansiranja, nedostatka administrativnih kapaciteta i velikog oslanjanja na međunarodne donatore, a usvajanje ekoloških strategija se odlaže, uključujući Strategiju za zaštitu životne sredine i održivi razvoj 2022-2030 (Evropska komisija, 2023.). Sagovornik iz Balkanske istraživačke mreže (BIRN) napominje da nedostaje administrativna kontrola nad odlukama o životnoj sredini na Kosovu, kako na primarnom tako i na sekundarnom nivou, pri čemu ministarstva ili nezavisna tela ne uspevaju da obezbede zadovoljavajuću kontrolu i da se na adekvatan način pozabave pitanjima životne sredine. Dalje, zaštita životne sredine je nisko rangirana u pogledu opštih prioriteta za stanovništvo u poređenju sa zapošljavanjem, ekonomijom, razvojem i korupcijom (Svetska banka, 2013.)

Tabela 4: Ekološki zakoni, politike, strategije i obaveze na Kosovu	
Ustav	<ul style="list-style-type: none"> • Član 7. utvrđuje zaštitu životne sredine kao princip. • Član 52 prepoznaje odgovornost za životnu sredinu kao osnovno ljudsko pravo, koje uključuje mogućnost da se čuje od javnih institucija, razmatranje javnosti o pitanjima koja utiču na njihovu životnu sredinu i razmatranje uticaja na životnu sredinu od strane javnih institucija pri donošenju odluka.
Zakoni	<ul style="list-style-type: none"> • Zakon o zaštiti životne sredine br. 03/L-025 (službeni list) • Zakon o proceni uticaja na životnu sredinu br. 08/L-181 (službeni list) • Zakon o strateškoj proceni životne sredine br. 03/L-015 (službeni list) • Zakon o vodama Kosova br. 2004/24 (službeni list) • Zakon o zaštiti vazduha br. 2004/30 (službeni list) • Zakon o upravljanju otpadom br. 02/L-30 (službeni list) • Zakon o integrisanom sprečavanju kontrole zagađenja br. 03/L-043 (službeni list) • Zakon o očuvanju prirode br. 02/L-18 (službeni list) • Zakon o poljoprivrednom zemljištu br. 02/L-26 (službeni list) • Zakon o klimatskim promenama br. 08/L-250 (službeni list)
Politike i strategije	<ul style="list-style-type: none"> • Strategija klimatskih promena 2019-2028, i Akcioni plan 2021-2023.

- Energetska strategija za 2022-2031.
- Dokument strategije o vodama 2017-2036.
- Nacrt energetske i klimatske strategije (2025-2030.)

Izvori: Intervjui sa zainteresovanim akterima na Kosovu; Dietachmair et al. (2024.); Svetska banka (2013.)

Zakoni i politike zaštite životne sredine obično zanemaruju ili izostavljaju rodna pitanja

Rodna razmatranja i veze sa zaštitom životne sredine, degradacijom životne sredine i klimatskim promenama nedostaju u kosovskim zakonima, politikama i strategijama o životnoj sredini. Kada se uključe i rodna pitanja, pominjanja su obično ograničena i nisu podržana konkretnim strategijama. Na primer, nedavni Zakon o klimatskim promenama obavezuje se na sprovođenje kampanja podizanja svesti o ulozi i uključenosti žena u napore za ublažavanje klimatskih promena i prilagođavanja i razvijanje smernica za integraciju rodni pitanja u program klimatskih promena. Međutim, nema informacija o tome kako će ove obaveze biti ispunjene. U Strategiji i Akcionom planu za klimatske promene ukratko se pominje da će strategija imati za cilj da unapredi adaptivne kapacitete ugroženih zajednica, uključujući i žene, ali u akcionom planu nema pratećih aktivnosti. Prema MŽSPPI, većina strategija koje je razvilo ministarstvo i koje se odnose na njegov rad su rodno slepe i ne upućuju na zakone o rodnoj ravnopravnosti.

Značajan izuzetak je Energetska strategija Kosova 2022-2031, za koju je utvrđeno da je rodno odgovorna prema analizi koju je sprovela Mreža žena Kosova (Rashiti et al, 2024.). Strategija ima za cilj smanjenje rodne nejednakosti i uključuje konkretan cilj za učešće žena sa jednakim mogućnostima u energetske obrazovne programe i programe obuke i postavlja ciljeve za zapošljavanje žena u energetske sektoru.

U intervjuu za MŽSPPI, primećeno je da su pre 2017. godine rodna pitanja bila odsutna u mnogim politikama i zakonima, uključujući i životnu sredinu. Predstavnica ističe da je došlo do značajnog pomaka i da se svi sadašnji i budući dokumenti sada prave sa fokusom na rodnu ravnopravnost. Međutim, značajna prepreka je nedostatak rodno razdvojenih podataka koji bi omogućili efikasan razvoj i implementaciju politike. Pored toga, rodno odgovorno budžetiranje će morati da se efikasno primeni u razvoju politika, programa i projekata u skladu sa obavezama kako bi se osiguralo da se rodno pitanje efikasno bavi u naporima za zaštitu životne sredine (vidi okvir. 5).

Okvir 5: Smernice Mreže žena Kosova za rodno odgovorno budžetiranje

Mreža žena Kosova je sprovela nekoliko napora da poboljša rodno odgovorno budžetiranje na Kosovu u skladu sa zakonom. Mreža je 2016. godine sprovela rodnu analizu budžeta i finansiranja za MŽSPPI i dala nekoliko preporuka za usklađivanje napora ministarstva sa Zakonom o rodnoj ravnopravnosti (Farnsworth et al., 2016.). U 2017. godini, Mreža je revidirala dva dokumenta sa praktičnim uputstvima za podršku rodno odgovornom budžetiranju na centralnom i lokalnom nivou na Kosovu (Farnsworth et al., 2017; Farnsworth et al, 2017.). Ovi dokumenti sa uputstvima i uvidi iz rodne analize za MŽSPPI mogu pomoći u poboljšanju napora na rodno odgovornom budžetiranju i podržati implementaciju rodni razmatranja u ekološkim akcijama na Kosovu.

4.3.3 Ekološke organizacije, osnovno zagovaranje i aktivizam

Grupe civilnog društva na Kosovu, uključujući one fokusirane na pitanja životne sredine i ljudska prava, igraju ključnu ulogu u držanju vlasti odgovornim za zakone i podizanju svesti i pružanju

podrške javnosti (Alidemaj i Haxhiu, 2021.). Intervjui sa civilnim društvom na Kosovu istakli su mnoge od ovih napora (vidi Okvir 6).

Okvir 6: Uključivanje ekološkog civilnog društva u saradnju, akcije tužilaštva i edukaciju

Mnoge organizacije civilnog društva su naglasile važnost saradnje sa opštinskim vlastima u promovisanju pitanja životne sredine i rodni pitanja i podrške implementaciji. EKW održava važna partnerstva sa službenicima za rodnu ravnopravnost u opštinskim okvirima, prepoznajući ih kao integralne i trajne mehanizme za unapređenje inicijativa za rodnu ravnopravnost. NVO *Gjethi* je blisko saradivala sa opštinom Kačanik na zajedničkim projektima, uključujući izradu Lokalnog plana za životnu sredinu.

U intervjuima sa BIRN-om, NVO *Gjethi* i Grupom za pravne i političke studije (GLPS) zabeleženi su slučajevi tužbi protiv MŽSPPI. BIRN je podneo i dobio tužbu protiv MŽSPPI u vezi sa izgradnjom termoelektrane kompanije „Contour Global“ zbog kršenja zakona tokom procesa javnih konsultacija. NVO *Gjethi* i GLPS podnele su tužbu protiv MŽSPPI u vezi sa hidroelektranom Lepenac 3, navodeći da je ministarstvo izdalo dozvole bez adekvatnog razmatranja uticaja na životnu sredinu ili obezbeđivanja dovoljnog učešća javnosti, čime je prekršilo ugovore o koncesiji. Uprkos poredcima u osnovnom, apelacionom i vrhovnom sudu, slučaj je napredovao do Ustavnog suda, koji je presudio u korist hidroenergetske kompanije koja je dozvolila nastavak rada do donošenja konačne odluke.

Centar za zagovaranje demokratske kulture (ACDC) saradivao je sa BIRN-om kako bi olakšao diskusije o zloupotrebi šuma, uključujući nelegalnu seču drveća i ima inicijative za pravnu akciju na osnovu javnih informacija prikupljenih iz sedam opština u regionu Mitrovice u periodu od 2020. do 2023. godine.

BIRN je preuzeo aktivnu ulogu u obuci i istraživačkim naporima za životnu sredinu. BIRN je obezbedio obuku brojnim aktivistima i medijskim profesionalcima kako bi efikasno izveštavali o pitanjima životne sredine i osnažili ih kao ekološke aktiviste. Pored toga, BIRN je sproveo različite inicijative za podizanje svesti zajednice o posledicama degradacije životne sredine u različitim regionima uključujući nacionalne parkove.

EKW je sproveo niz kurseva obuke koji pokrivaju teme kao što su klimatske promene, prakse uštede energije u domaćinstvima i efikasno korišćenje opreme. Obuka je takođe bila fokusirana na korišćenje obnovljivih izvora energije za promovisanje održivosti. Korisnici ovih obuka su bile žene poljoprivrednice iz Prištine, Obilića i Podujeva..

Grupe civilnog društva koje se bave životnom sredinom i rodom suočavaju se sa izazovima da se uključe u upravljanje životnom sredinom

Uprkos njihovoj važnoj ulozi u obrazovanju, podizanju svesti i proceduralnim procesima, organizacije civilnog društva se suočavaju sa značajnim izazovima na Kosovu (Alidemaj i Haxhiu, 2021; UN Habitat, 2022.). Izveštaj o lokalnom klimatskom akcionom forumu na Kosovu pokazao je da nedostatak sredstava za pitanja životne sredine onemogućava održiv rad civilnog društva. Ograničeni izvori finansiranja znače da se ove grupe takmiče za mali fond sredstava i ne mogu zadržati stalno osoblje kako bi osigurale dugoročne ljudske kapacitete. Dalje, u izveštaju se navodi da se grupe civilnog društva suočavaju sa problemima u stvaranju mreža sa javnim institucijama, poslovnim sektorom, akademskim krugovima i industrijama (UN Habitat, 2022.). Ispitanici su izjavili da ovi izazovi posebno pogađaju grupe civilnog društva fokusirane na žene. Predstavnik EKV-a je napomenuo da je od 2019. godine finansijska podrška grupama civilnog društva iz MŽSPPI prestala, bez poziva za podršku od tada. Ovo je uticalo na rad EKW i pogoršalo izazove za finansiranje, jer studije pokazuju da se organizacije za prava žena suočavaju sa izazovima u pristupu održivom finansiranju sa 86% organizacija koje nemaju resurse (Mreža žena Kosova, 2021.).

Ekološko civilno društvo ima ograničene kapacitete u pogledu rodnih pitanja

Informacije o učešću žena u ekološkom aktivizmu i organizacijama za zagovaranje bile su ograničene u pregledu literature, a ispitanice su imale različite poglede na ovaj aspekt ekološke pravde. Neki ispitanici su ukazali na izazove za ravnopravno učešće žena i muškaraca. NVO Gjethi je podelila da se suočavaju sa izazovima u prikupljanju podataka i obezbeđivanju inkluzivnog učešća žena i devojčica, posebno u okruzima kao što su Uroševac, Kačanik i okolna sela. Među intervjuisanim predstavnicima civilnog društva, mnogi su prepoznali značaj roda i žena u zagovaranju životne sredine, ali da rodni aspekti nisu bili u fokusu. Na primer, „Let's Do It Peja“ uključuje podatke razvrstane po polu u svoje izveštaje, ali se ne fokusira na uticaje na životnu sredinu na različite društvene grupe, radije se bavi uticajima na društvo u celini.

Nedostatak podataka o rodnim pitanjima i pitanjima životne sredine zapažen je kao značajan i kritičan ograničavajući faktor za delotvoran dizajn i implementaciju rodno odgovornih politika i kapaciteta među civilnim društvom i donosiocima odluka o vezama roda i životne sredine. Učesnici iz civilnog društva u intervjuima i radionici za validaciju naglasili su važnost ovih podataka za usmeravanje razvoja i implementacije inkluzivne politike.

„Veliki izazov predstavlja nedostatak pristupa informacijama i podacima u realnom vremenu i u odgovarajućem vremenu. Brojke govore i važno je imati više podataka i informacija o ovim pitanjima.”

- Iz diskusije na radionici za validaciju

Žene su nedovoljno zastupljene u prostorima za zagovaranje za pitanja životne sredine

Ispitanici su izneli neke primere žena koje igraju kritičnu ulogu u ekološkom aktivizmu (vidi Okvir 7). Međutim, dogovoreno je da su žene nedovoljno zastupljene i marginalizovane u prostorima zastupanja. Prema sagovorniku iz akademske zajednice, žene su aktivno uključene i daju doprinos na osnovnom nivou, ali su nedovoljno zastupljene na pozicijama donošenja odluka u formalnim institucijama, a inicijative za zagovaranje za životnu sredinu obično predvode muškarci. Ovo ne ukazuje na to da su žene manje zainteresovane ili manje ulažu u pitanja životne sredine, što i sagovornica napominje:

„Mlade devojke su aktivno angažovane u ekološkim inicijativama, koje čine 70% studentkinja u drugom semestru fakulteta. Obrazovanje, posebno u oblasti životne sredine i tehnologije, ima ogroman značaj za ove devojke.”

- Intervju sa Internacionalnim koledžom za biznis (International Business College) Mitrovica (IBCM)

Okvir 7: SLAPP protiv žene aktivistkinje za životnu sredinu

U junu 2020. godine, Shpresa Loshaj (Špresa Ljošaj), osnivač NVO *Pishtaret*, podnela je tužbu za klevetu protiv nje od strane austrijske hidroenergetske kompanije Kelkos Energy jer je govorila protiv

poslovanja kompanije, posebno njenog upravljanja u četiri hidroelektrane u zaštićenom regionu Dečana na Kosovu. Zajedno sa šezdeset drugih nevladinih organizacija, Pishtaret je u junu napisao otvoreno pismo austrijskoj ambasadi, navodeći da je Kelkos Energy umešana u nezakonite prakse, uključujući rad bez odgovarajućih dozvola i doprinos degradaciji životne sredine. Amnesty International je utvrdio da su ove predstavljane SLAPP-ove, pošto su javne institucije na Kosovu iznosile slične tvrdnje, ali nisu primile tužbe za klevetu (Amnesty International, 2021.). U oktobru 2021. kompanija je odlučila da povuče tužbu (Mari, 2021.).

Zagovaranje o zaštiti životne sredine može doprineti izgradnji mira i društvenoj koheziji

Mnogi ispitanici vide ekološku pravdu i inicijative za zagovaranje kao polaznu tačku za podršku kolektivnoj akciji i prevazilaženje društvenih tenzija. Predstavnici civilnog društva su rekli da pitanja životne sredine mogu funkcionisati kao važan katalizator za ujedinjavanje zajednica, posebno kada se suočavaju sa zajedničkim izazovima i zalažu se za zajedničke ciljeve. Intervjui sa civilnim društvom istakli su neke slučajeve u kojima su ova pitanja ujedinila zajednice (vidi Okvir 8).

„Žene različitog etničkog porekla se često okupljaju i sarađuju na inicijativama kada dele zajedničke interese.”

- Intervju sa ženom iz civilnog društva

Okvir 8: Ekološko zagovaranje i izgradnja mira

EKW je preduzeo projekat „Osnaživanje poljoprivrednika Lipljana,” koji ima za cilj da osnaži žene iz srpske manjinske zajednice u Lipljanu. U okviru ovog projekta, zajedničke grupe koje se sastoje od Albanci i žena iz srpske manjine prošle su obuku o zelenoj poljoprivredi, pametnoj poljoprivredi i tehnikama zelenog agro-šumarstva. Ova inicijativa promoviše saradnju i inkluzivnost među ženama poljoprivrednicama iz različitih etničkih grupa, podstičući održive poljoprivredne prakse i osnažujući žene u poljoprivrednom sektoru.

„Let’s Do It Peja” je trenutno u procesu osnivanja dvadeset saveta za vodu. Iako su ovi saveti neformalni, oni igraju ključnu ulogu u rešavanju pitanja vezanih za vodu na Kosovu. Saveti se osnivaju tako što se bave dvadeset konkretnih pitanja, od kojih dva uključuju predstavnike srpske zajednice (Gračanica i severna Mitrovica). Ostali saveti takođe obuhvataju prisustvo različitih etničkih zajednica kao što su Romi Aškalijske, Egipćani, Bošnjaci i Goranci. Ove zajednice različitih etničkih grupa sarađuju na identifikaciji i rešavanju zajedničkih izazova, što je primer zajedničkih napora srpske i albanske zajednice u Štrpcu i Elez Hanu. Ovi saveti pokrivaju četiri vodna sliva na Kosovu i sastavljeni su od članova zajednica iz određenih regiona. U okviru svog mandata trenutno vrše pravne analize slučajeva vezanih za vodu kako bi utvrdili odgovarajuće radnje i angažovali relevantne organe.

4.4 Proceduralna pravda – Rodna razmatranja u proceduralnim procesima u oblasti životne sredine

Kosovo nije potpisalo niti ratifikovalo Konvenciju iz Arhusa, ali pošto je ona vitalna komponenta Inicijative za životnu sredinu za Evropu, Konvencija iz Arhusa se primenjuje na Kosovo kroz Zakon o zaštiti životne sredine. Ovaj zakon uključuje sledeće principe iz člana 6 koji informišu proceduralne procese u oblasti životne sredine:

- *Princip predostrožnosti i prevencije:* U meri u kojoj je to razumno, izvodljivo i u svetlu relativne cene obale? i očekivanih koristi za životnu sredinu, aktivnost će biti planirana i sprovedena na takav način da spreči ili ograniči štetne uticaje na životnu sredinu i potencijal opasnosti po zdravlje ljudi.
- *Načelo zaštite prava na sud:* Svako fizičko i pravno lice, kao i javnost, ako trpi materijalnu štetu ili je pod ozbiljnom pretnjom da pretrpi materijalnu štetu koja se može pripisati određenoj aktivnosti ili izvoru zagađenja koji je u suprotnosti sa ovim zakonom ili podzakonskim normativnim aktom donetim u skladu sa ovim zakonom, ima pravo da podnese tužbu ili zahteva od nadležnog suda ili javnog organa koji zahteva odgovarajuću primenu ovog zakona ili takvog podzakonskog akta.
- *Princip javnog pristupa informacijama:* Sva fizička i pravna lica imaju pravo da budu informisana o stanju životne sredine i učešću u procesu donošenja odluka.

Ovo je podržano procedurama za izdavanje ekoloških dozvola i sprovođenje EIA, uključujući i kroz Zakon o proceni uticaja na životnu sredinu usvojen 2022. Zakon obezbeđuje da će projekti koji imaju značajan uticaj na životnu sredinu dobiti građevinske dozvole tek nakon izvršene procene i odgovarajućih postavljenih mera za ublažavanje uticaja.

Nedostaje implementacija i sprovođenje proceduralnih procesa u oblasti životne sredine, a procesi ne uključuju žene

Međutim, mnogi ispitanici navode da je implementacija zakona o proceni uticaja na životnu sredinu slaba zbog nedostatka kapaciteta za sprovođenje i ograničene političke volje, a dostupna literatura takođe navodi izazove u vezi sa nedostatkom osoblja i resursa (Ong, 2017; Svetska banka, 2013.). Dalje, EIA koje se sprovode su često rodno slepe, a Zakon o proceni uticaja na životnu sredinu je rodno negativan, sa jezikom koji jača rodne norme i stereotipe i ne postoji odredba koja bi obezbedila da rodne analize budu uključene u EIA (Rashiti et al., 2024.). MŽSPPI je potvrdio ovaj nedostatak u proceni uticaja na životnu sredinu, napominjući da Ministarstvo nije razmatralo različite uticaje degradacije životne sredine na žene i muškarce.

„Neusklađenost [za sprovođenje EIA] je evidentna i postoji kritična zabrinutost u vezi sa ograničenim učešćem žena i devojaka u procesima planiranja, implementacije i razvoja programa i projekata.”

- Intervju sa muškarcem iz NVO koja se bavi politikama

Za osobe iz zajednica, a posebno za žene koje žive na severu Kosova, manje je pristupa sudovima uopšte (Kosovska agencija za rodnu ravnopravnost, 2020.). Predstavnici nekoliko grupa civilnog društva su rekli da postoji nedostatak profesionalaca u pravosudnom sistemu koji

poseduju sveobuhvatno znanje o aktuelnim propisima i razumeju posledice ekoloških zločina kao i da sudijama nedostaje stručnost u vezi sa pitanjima životne sredine i ekološkom pravdom. Shodno tome, odluke imaju tendenciju da daju prioritet proizvodnji električne energije bez obzira na ekološke probleme.

Učesnici radionice za validaciju naglasili su da se ekonomski i industrijski razvoj ne bave neposrednim i dugoročnim uticajem koji imaju na zdravlje ljudi i EIA mora uključiti procenu koja naglašava važne veze sa zdravljem. Pored toga, učesnici radionice za validaciju primećuju da stanovnici nemaju pristup informacijama iz EIA, što ograničava njihovu sposobnost da budu uključeni i informisani o odlukama kroz razvojne procese.

Postoji visok nivo nepoverenja u pravosudne institucije da podržavaju ekološka i ljudska prava

Pristup pravdi u slučajevima štete po životnu sredinu i lošeg upravljanja je izazov na Kosovu, a prema nekoliko grupa civilnog društva, pouzdanje i poverenje u pravosudni sistem i pravosudne institucije je erodirano. Uloga pravosuđa u upravljanju životnom sredinom i dalje je slaba zbog zaostalih sudskih predmeta i niske efikasnosti, što utiče na sposobnost pravosuđa da sprovedi zakone o zaštiti životne sredine i na sposobnost stanovnika da traže pravdu (Svetska banka, 2013.).

Među stanovnicima postoji tek ograničena svest o njihovim pravima u proceduralnim procesima

Značajan izazov za efikasnu implementaciju i usklađenost sa proceduralnim procesima leži u tome koliko građani imaju svest o svojim pravima prema zakonima i da li poseduju neophodne informacije za efikasno korišćenje ovih prava. Postoji hitna potreba da se pojačaju naponi za izgradnju kapaciteta i šire informacije o pravima u okviru pravnog okruženja i infrastrukture, razjašnjavajući kako se ta prava mogu iskoristiti. Važno je da učesnici radionice za validaciju primećuju da žene često dobijaju informacije iz druge ruke od muškaraca koji direktno dobijaju informacije. To znači da postoji prostor da informacije budu pogrešno protumačene ili nepotpune do trenutka kada ih žene dobiju. Od ključne je važnosti identifikovati različite puteve komunikacije koje preferiraju i koriste žene i muškarci prilikom širenja informacija o životnoj sredini.

Međutim, postoje različiti stavovi i mišljenja o tome ko je odgovoran za podizanje svesti i osiguranje sprovođenja zakona, pri čemu neki ispitanici ističu potrebu da građansko društvo preuzme primarnu odgovornost. Ipak, izveštaj Evropske komisije iz 2023. godine navodi da Kosovo treba da se smisleno konsultuje sa civilnim društvom, izgradi institucionalne kapacitete i preuzme odgovornost za podizanje ekološke svesti od međunarodne zajednice i organizacija civilnog društva (Evropska komisija, 2023.).

„Iako zakonodavstvo nudi brojne mogućnosti i mehanizme, pravilno širenje informacija je ključno. Na kraju krajeva, na civilnom društvu i zajednici je da odrede koliko se zakonodavna vlast efikasno koristi.“

- Intervju sa ekološkom agencijom

---

5 Zaključci i preporuke

Ova studija predstavlja važan i početni napor da se elaborira nova prioritarna oblast rodno inkluzivne ekološke pravde u BiH i na Kosovu. Ono što ova studija otkriva jeste da postoji značajan interes i strast među zainteresovanim stranama za pitanja rodne nejednakosti i ekološke nepravde, kao i za to kako rešavanje ovih pitanja može podržati društvenu koheziju i održivi, inkluzivni razvoj. Takođe postoje mogućnosti za nadogradnju faktora koji omogućavaju i tekućih napora u BiH i na Kosovu da podrže ove prioritete. Međutim, takođe postoje kritične praznine u kapacitetima, resursima i znanju koje se moraju rešiti da bi se u potpunosti ostvarila rodno inkluzivna ekološka pravda. Glavni nalazi i sličnosti između BiH i Kosova uključuju dole navedeno.

Procene i podaci o rodnim pitanjima i pitanjima životne sredine su nedovoljni ili nedostupni.

I u BiH i na Kosovu, distributivna nepravda štete i koristi za životnu sredinu ometa rodno inkluzivnu ekološku pravdu i osnaživanje žena. Dostupna istraživanja i uvidi zainteresovanih strana u BiH i na Kosovu otkrivaju da su žene, posebno u ruralnim područjima, više izložene i podložnije štetama po životnu sredinu i imaju manji pristup resursima i uslugama da se nose sa štetama i prilagode se njima. Međutim, potpuni obim rodnih uticaja na životnu sredinu nije poznat zbog nedostatka formalnih procena, podataka, istraživanja i analiza u BiH i na Kosovu. Niti BiH ni Kosovo sistematski ne prate uticaj degradacije životne sredine na žene i muškarce, uključujući njihovo zdravlje, prihode, sredstva za život i blagostanje, ili uticaj prirodnih katastrofa na žene i muškarce, uključujući oštećenje imovine i ekonomskih sredstava za život, povrede, nestale osobe ili smrti. Rešavanje distributivnih nepravdi kroz informisani razvoj politike i inkluzivno donošenje odluka zahteva ulaganje u formalne procene roda i životne sredine i prikupljanje podataka.

Na Kosovu, procena rodnog uticaja je propisana zakonom u razvoju novih politika i zakona, a rodno odgovorno budžetiranje je zakonska obaveza za sve institucije. Iako implementacija ovih mandata trenutno nedostaje, naponi da se poboljša usklađenost u sprovođenju procene uticaja na rod, uključujući životnu sredinu i klimatske promene, i obezbeđivanje da institucije koriste i izveštavaju o rodno odgovornom budžetiranju mogu pomoći da se zatvori kritični jaz u informacijama o rodu i životnoj sredini na Kosovu.

U BiH, ESAP 2030+ naglašava korišćenje rodne analize, rodne procene, rodno odgovornog budžetiranja i rodne revizije kako bi se podržala rodna integracija u ekološkim politikama, programima i projektima. U trenutku pisanja, ESAP 2030+ nije zvanično usvojen, što znači da se implementacija strategija ne može proceniti. Kada budu usvojeni, uključivanje ovih alata u implementaciju će biti od ključnog značaja za zatvaranje jaza u informacijama o rodu i životnoj sredini u BiH.

Postoji nejednaka zastupljenost u prostorima za donošenje odluka o životnoj sredini, a zakoni i politike životne sredine su rodno neutralni

I u BiH i na Kosovu, žene su nedovoljno zastupljene u prostorima za donošenje odluka o životnoj sredini. Ova reprezentativna nepravda je prepreka za rodno inkluzivnu ekološku pravdu. I BiH i Kosovo imaju rodne kvote za zastupljenost žena u javnim institucijama, 40% u BiH i 50% na Kosovu. Međutim, i BiH i Kosovo ne ispunjavaju određene kvote, a sprovođenje zakona je slabo. Povećanje broja žena u prostorima za donošenje odluka o životnoj sredini nije jedinstveno rešenje, ali postoje dokazi koji podržavaju da jednaka zastupljenost žena i muškaraca u

prostorima za donošenje odluka rezultira inkluzivnijim, reprezentativnijim i održivijim ishodima i ambicioznijim zakonodavstvom o životnoj sredini (Strumskyte et al, 2022.).

Još jedna reprezentativna nepravda i u BiH i na Kosovu je nedostatak rodni razmatranja u zakonima i politikama životne sredine. Zakoni i politike životne sredine u oba slučaja ne prepoznaju različite uticaje na životnu sredinu, prioritete, brige i znanje žena i muškaraca u svoj njihovoj raznolikosti, osim ESAP 2030+ u BiH i Energetske strategije na Kosovu. To znači da programi, projekti i investicije oblikovani zakonima i politikama ne uzimaju u obzir i ne štite u potpunosti uloge, prava, znanje, rad, bezbednost i zdravlje i dobrobit svih ljudi. Kada zakoni i politike uključuju pominjanje roda, obično je površno i nije podržano kroz konkretne ciljeve, akcije, strategije, indikatore i investicije.

Ekološko i rodno građansko društvo i aktivistkinje su važne vođe i akteri, ali se suočavaju sa preprekama za upravljanje životnom sredinom

Ekološko i rodno civilno društvo u BiH i na Kosovu pruža neprocenjive usluge i resurse za zajednice, pomaže u unapređenju prava i pomaže u pozivanju aktera na odgovornost za ljudska prava i povrede životne sredine. Međutim, finansiranje je navedeno kao veliki izazov za održiv rad organizacija civilnog društva, posebno onih koje su fokusirane na prava žena. Finansiranje iz javnih institucija varira na osnovu političkih prioriteta, gde su ekološka pitanja nisko rangirana, a sa porastom patrijarhalnih normi i struktura u političkim prostorima, finansiranje rada civilnog društva je ugroženo. Pored toga, organizacije civilnog društva imaju ograničenu značajnu interakciju sa javnim institucijama i nisu dosledno angažovane u donošenju odluka o životnoj sredini. U BiH i na Kosovu postojali su različiti stavovi o ulozi civilnog društva i vlasti u upravljanju životnom sredinom, što utiče na delotvornu koordinaciju između entiteta.

U BiH, a u manjoj meri i na Kosovu, uloga aktivistkinja je istaknuta u naporima za pravdu životne sredine. Međutim, organizacije civilnog društva i aktivisti u obe zemlje/teritorije primetili su da žene imaju tendenciju da budu nedovoljno zastupljene u prostorima za donošenje odluka u grupama za zagovaranje i da njihovo učešće može biti ograničeno zbog društvenih normi i uloga koje utiču na vreme žena i pristup prostorima. Ove prepreke utiču na žene u ruralnim oblastima, pošto one obično imaju manji pristup finansijskim resursima, informacijama i ekološkim grupama u poređenju sa ženama koje žive u urbanim sredinama. U BiH je značajan naglasak stavljen na rodne pretnje i barijere s kojima se aktivistkinje suočavaju u zagovaranju o životnoj sredini, uključujući društvenu stigmatu, pretnje, nasilje, emocionalnu iscrpljenost i tužbe.

Organizacijama i institucijama civilnog društva koje se bave životnom sredinom nedostaju kapaciteti za rodne i ekološke veze

I u BiH i na Kosovu, intervjui sa civilnim društvom otkrili su da postoji nizak kapacitet i baza znanja o rodni vezama i vezama životne sredine u organizacijama. Ograničeni kapaciteti u pogledu rodne ravnopravnosti predstavljaju nepravdu i prepreku ekološkoj pravdi, jer stavovi, prioriteti, brige, glasovi i vođstvo žena iz različitih zajednica možda neće biti adekvatno prepoznati u naporima civilnog društva. Izazovi sa kojima se suočava civilno društvo u oblasti životne sredine da bolje ugradi rodna pitanja u svoj rad i ojača učešće žena u organizacionim strukturama uključuju nedostatak podataka i analiza i ograničene ljudske, tehničke i finansijske kapacitete. Organizacije sa specifičnim kapacitetima, uključujući EkoFem u BiH i EKW i Mrežu žena Kosova na Kosovu, mogu pomoći u podizanju svesti i kapaciteta o vezama polova i životne sredine. Pored toga, naponi u BiH kroz Feminističku koaliciju za klimatsku pravdu mogu pomoći da se premosti jaz u kapacitetima i podstakne saradnja između institucija i sektora.

Ograničenja rodni kapaciteta među javnim institucijama nisu adresirana u istoj meri kao što je to bilo za civilno društvo, ali postoje jasne praznine u kapacitetima među ekološkim institucijama koje se takođe moraju rešiti da bi se poboljšala rodno inkluzivna ekološka pravda.

Proceduralna prava u vezi sa životnom sredinom se ne primenjuju dosledno ili adekvatno, a procesima nedostaju rodna razmatranja

Značajna proceduralna nepravda i prepreka ekološkoj pravdi je to što se procesna prava navedena u pravnim okvirima u BiH i na Kosovu ne sprovode. Ovo je stvorilo nepoverenje među zajednicama i civilnim društvom u javne i pravosudne institucije da podržavaju i štite ljudska prava i prava životne sredine. Izazovi uključuju nedostatak svesti o ekološkim pravima i proceduralnim procesima, posebno za ruralne zajednice, i ograničen kapacitet među pravosudnim strukturama o pitanjima životne sredine i rodni pitanjima. Na Kosovu, nalazi ukazuju na to da EIA ne uključuje rodne uticaje i zabrinutosti, a procesi učešća javnosti ne uključuju i žene i muškarce. Međutim, u diskusijama i literaturi o proceduralnim pravima nedostaju rodna razmatranja.

Ekološki aktivizam podržava izgradnju mira i ujedinjenje

Intervjui u BiH i na Kosovu ponovo su potvrdili potencijal ekološke pravde kao obećavajućeg puta za negovanje jedinstva i otpornosti u post-konfliktnim društvima. Primeri intervjuisanih pokazuju da socijalna kohezija nije bila početni ili namerni cilj ekoloških projekata i napora zagovaranja, već se pojavila organski pošto su ekološka pitanja i brige prevazišli društvene razlike. Prepoznavanje veza između zaštite životne sredine i izgradnje mira na lokalnom nivou ukazuje na rastuću svest o širim koristima ekološke pravde. Nastavkom podrške i širenja takvih inicijativa moguće je izgraditi otpornije i skladnije zajednice. Kreatori politike, civilno društvo i međunarodne organizacije treba da ulažu u ekološke programe koji naglašavaju saradnju, inkluzivnost i održivost da bi iskoristili puni potencijal ekološke pravde kao katalizatora mira. Važno je da se uloga žena kao aktivista, lidera zajednice i graditelja mira može ojačati za efikasnije, inkluzivnije i održive napore u oblasti životne sredine i tranzicione pravde.

5.1 Preporuke

Na osnovu nalaza istraživanja, sledeće su političke i programske preporuke za UNDP da se pozabavi prazninama i izgradi na mogućnostima za iskorišćavanje socioekonomskih jednakosti i prednosti izgradnje mira od osnaživanja žena u rodno inkluzivnoj ekološkoj pravdi. Preporuke jačaju rodna pitanja i rodnu odgovornost u okviru UNDP-ovog trostrukog pristupa ekološkoj pravdi (UNDP, 2022.):

1. Uspostavljanje povoljnih zakonskih okvira na lokalnom i međunarodnom nivou, primenom inovativnih pristupa zasnovanih na ljudskim pravima za poštovanje, zaštitu i ispunjavanje ekoloških prava.
2. Jačanje efikasnih institucija usmerenih na ljude, obezbeđujući da su dostupne svim populacijama i opremljene za nadgledanje, sprovođenje i primenu zakona o životnoj sredini i promovisanje ekoloških prava.
3. Povećanje pristupa pravdi i pravno osnaživanje u pitanjima životne sredine i klimatskih promena.

5.1.1 Uspostavljanje povoljnih zakonskih okvira

Sprovesti, finansirati i podržavati rodne analize i analize životne sredine i prikupljanje podataka

Efikasni pravni okviri moraju da budu zasnovani na pouzdanim, inkluzivnim i relevantnim analizama i podacima. Sprovođenje rodne analize trebalo bi da bude deo izrade javnih politika. Ovo bi trebalo da uključuje konsultacije i koordinaciju sa ekološkim i rodnom organizacijama civilnog društva, oslanjajući se na njihovu stručnost i njihov uticaj i veze u zajednicama. Zainteresovane strane su naglasile da istraživanje roda i životne sredine treba podržati na lokalnom nivou i treba biti usmereno na žene. Osnovne informacije i analize su od ključne važnosti za podršku rodno odgovorne ekološke pravde i oblikovanja efikasnijih i više inkluzivnih investicija i politika.

Nedostatak podataka o rodu i životnoj sredini bio je centralna prepreka rodno inkluzivnoj ekološkoj pravdi u BiH i na Kosovu. Rodne razlike u podacima u sektorima životne sredine su problem širom sveta, a resursi moraju biti posvećeni da se ovaj kritični jaz popravi. Ovo može da sadrži sledeće:

- Direktan rad sa civilnim društvom fokusiranim na rodu i životnoj sredini na sprovođenju analiza. Na primer, Ženska mreža Kosova je sprovela analize o pitanjima životne sredine i ima široku mrežu organizacija civilnog društva širom Kosova da podrži prikupljanje podataka.
- Izgradnja kapaciteta statističkih agencija za prikupljanje i analizu rodno razvrstanih podataka, uključujući podatke koji podržavaju međunarodne obaveze.
- Izgradnja kapaciteta javnih institucija o vezama roda i životne sredine i rodno odgovornim pristupima za istraživanje, prikupljanje podataka, razvoj politika i analizu.
- Obezbeđivanje da analize i podaci budu dostupni civilnom društvu i javnim institucijama.

Uskladiti međunarodne i lokalne zakone i obaveze o rodnoj ravnopravnosti, osnaživanju žena i ekološkoj pravdi i ojačati implementaciju

Iako postoje pravni okviri za promovisanje rodne ravnopravnosti i nediskriminacije u BiH i na Kosovu, ovi zakoni i obaveze moraju biti usklađeni u sklopu pravnog okvira za životnu sredinu. Na primer, Zakon o rodnoj ravnopravnosti na Kosovu mora da se odrazi u zakonima i strategijama o životnoj sredini, uključujući mandate za procenu rodnog uticaja i rodno odgovorno budžetiranje. Pored toga, procesi koje podržava UNDP za razvoj novih ili revidiranih zakona i politika moraju identifikovati rodne mandate i pridržavati se istih kako bi uključili rodna pitanja u potpunosti i od početka procesa. Ovo se može podržati kroz sledeće:

- Povećanje međuinstitucionalne saradnje kao i kapaciteta za sprovođenje rodnog usklađivanja u ekološke politike.
- Obezbeđivanje da žene i rodno fokusirane grupe civilnog društva budu uključene u radne grupe i podržane kao partneri u istraživanju i kreiranju ekoloških politika i strategija.
- Podizanje svesti o pravima i pravnim okvirima među različitim zainteresovanim stranama i širenje znanja o različitim zakonima o životnoj sredini, funkcijama i koristima za javnost.
- Izgraditi osnovu za saradnju između civilnog društva i administrativnih struktura kako bi se osigurala stalne i dosledne konsultacije između ovih važnih aktera.

Sprovesti rodnu procenu ekološkog zakonodavstva

Zainteresovani akteri na Kosovu su ukazali na potrebu za rodnom procenom zakonodavstva o životnoj sredini kako bi se obezbedila usklađenost i usaglašenost sa strategijama i obavezama o održivom razvoju, uključujući Agendu 2030. Ovaj proces bi mogao biti podstaknut nedavnom inicijativom i izveštajem UNDP-a BiH *Izveštaj o mapiranju rodne komponente u podacima i zakonodavstvu u oblasti klimatskih promena, životne sredine i biodiverziteta* (Eskić-Šihljak i Knežević, 2022.).

Integrirati rodno diferencirane pretnje, uticaje i zabrinutosti i zaštitu ljudskih prava u EIA

Smernice i mandati za privatni sektor i javne institucije o sprovođenju EIA treba da budu razrađeni kako bi se uključile procene rodno uticaja kao deo procesa. Jedan od načina da se podrži ovaj napor mogao bi biti razvoj Nacionalnog akcionog plana o poslovanju i ljudskim pravima, u skladu sa Vodećim principima UN-a o poslovanju i ljudskim pravima (OHCHR, 2016).

5.1.2 Jačanje delotvornih institucija usredsređenih na ljude

Izgraditi kapacitete ekološkog civilnog društva u pitanjima životne sredine i roda, rodno usklađivanja i rodno odgovornih pristupa

Trebalo bi da postoji posvećena podrška civilnom društvu u oblasti životne sredine u izgradnji rodno kapaciteta kroz:

- Posebna obuka i radionice o rodno odgovornim pristupima, kao i informacije o rodno mandatima za glavne donatore životne sredine.
- Mreže i radne grupe između rodno i ekološkog civilnog društva kako bi se poboljšala saradnja i razmena znanja.
- Uključiti civilno društvo i iskoristiti njegov uticaj kako bi vodilo razvoj kapaciteta u implementaciji evropskih i globalnih ekoloških i rodno standarda.

Ovi napori bi trebalo da iskoriste postojeće snage i u BiH i na Kosovu. Na primer, u BiH, Arhus centri mogu funkcionisati kao organizatori obuke i aktivnosti podizanja svesti o rodu i životnoj sredini za donosioce odluka u oblasti životne sredine, nevladine organizacije, profesionalce, lokalne organizacije i druge zainteresovane strane. Pored toga, EkoFem u BiH i EKW i Mreža žena Kosova na Kosovu mogu da budu od pomoći da se zatvori jaz u znanju o rodno pitanjima i pitanjima životne sredine.

Razviti inicijative za finansiranje koje podržavaju liderstvo žena u ekološkom civilnom društvu

Podrška ženama i rodno fokusiranom civilnom društvu zahteva promenu i poboljšanje pristupa izvorima finansiranja (Women Deliver, 2019.). Ovo može uključivati dodelu jasnog budžeta za civilno društvo kako bi se ojačao njihov rad u vezi sa životnom sredinom i rodom, uključujući izgradnju kapaciteta i razvoj politika i akcionih planova za poboljšanje angažovanja žena u organizacijama.

Da bi se suočio sa finansijskim izazovima sa kojima se suočava civilno društvo fokusirano na životnu sredinu i rodno pitanje, trebalo da uspostavi sigurne izvore finansiranja i obaveze koje ostaju na snazi tokom dužeg perioda (npr. 10-godišnja obaveza) i napore svih institucija i međunarodnih donatora. Ovo će obezbediti dugoročnu stabilnost civilnom društvu da se bavi pitanjima koja zahtevaju dugoročnu i održivu posvećenost, uključujući rodnu ravnopravnost, održivost životne sredine i izgradnju mira.

Jasno ocrtati zahteve i smernice za donatorsko finansiranje za poboljšanje pristupa organizacijama civilnog društva i promeniti strategije finansiranja kako bi se direktno osnažile i bile od koristi za civilno društvo i organizacije na lokalnom nivou

Zainteresovani akteri u BiH su naznačili da bi donatorske politike trebalo da budu jasno zacrtane i da usvoje pristup finansiranju odozdo prema gore. Trebalo bi razviti jasne smernice o finansiranju od strane glavnih donatora koje takođe uključuju informacije o rodnim zahtevima i mandatima, kao i izvore podrške za ispunjavanje tih mandata (kao što su grantovi, ženske mreže, itd.). Smernice o politikama donatora treba da uključuju poseban fokus na poboljšanje pristupa finansijama za civilno društvo fokusirano na žene, ruralne nevladine organizacije i lokalne organizacije koje se mogu suočiti sa preprekama u pogledu informacija i kapaciteta za donatorske fondove.

Poboljšati mehanizme koordinacije između civilnog društva i institucija za rodno inkluzivnu ekološku pravdu

Uspostavljanje veza između institucija za životnu sredinu, rodna pitanja, ljudska prava i pravosuđe sa ministarstvima za životnu sredinu i rodna pitanja biće od ključnog značaja za pokretanje napretka u pogledu rodno inkluzivne ekološke pravde. Ovo može uključivati koordinaciju i razmenu znanja između ruralnog i urbanog civilnog društva, kao i saradnju između civilnog društva i ministarstava. Na primer, na Kosovu, EKW saraduje sa mehanizmima za rodnu ravnopravnost na lokalnom i centralnom nivou pošto su ovi postojeći mehanizmi sastavni deo za unapređenje inicijativa za rodnu ravnopravnost.

Podržati aktivistkinje putem ciljanih pravnih, usluga, resursa i finansijskih sredstava

Moraju se uložiti veći naponi da se identifikuje podrška koja je potrebna ženama aktivistkinjama u ekološkoj pravdi. Ovo može uključiti reformu zakona o krivičnoj kleveti aktivista za zaštitu životne sredine, posebno za rodno zasnovane pretnje i nasilje nad aktivistkinjama, kao i zalaganje za sveobuhvatnije mehanizme odgovornosti i zaštite od SLAPP.

5.1.3 Poboljšanje pristupa pravdi i pravno osnaživanje

Izgraditi kapacitete pravosudnog sistema na zakonima o životnoj sredini i rodnim pitanjima

Pravosudnim strukturama je potrebna posebna podrška za unapređenje kapaciteta u vezi sa pitanjima životne sredine i rodnih pitanja, posebno u ruralnim oblastima. Ovo bi moglo da sadrži sledeće:

- Uključivanje roda i životne sredine u obrazovni program i pravnu obuku.
- Razvijanje posebne obuke sa institucijama, odgovornim agencijama, advokatima, sudijama, policijom i zajednicama za sprovođenje zakona o životnoj sredini.
- Obuka pomoćnih pravnika i advokata u ruralnim oblastima o rodnim i ekološkim zakonima i najboljim praksama.
- Održavanje sesija o zakonima o rodnoj ravnopravnosti, konvencijama i dobroj pravnoj praksi sa pravnim stručnjacima za životnu sredinu.

Izgraditi kapacitete civilnog društva, lokalnih organizacija i aktivista za pristup informacijama i pravdi za pitanja životne sredine

Poboljšanje pristupa informacijama i pravdi mora uključiti kapacitete za navigaciju u pravnim sistemima i resursima i uslugama za podršku civilnom društvu, lokalnim organizacijama i aktivistkinjama da bezbedno pristupe pravdi. Ovo bi moglo da sadrži sledeće:

- Uspostavljanje hitnih pravnih fondova za lokalne organizacije i aktivistkinje
- Radionice o pravnom okviru i kretanju pravosudnog sistema
- Proverena lista usluga i resursa za pravna pitanja – uključujući advokate koji su upoznati i posvećeni pravima žena
- Baza podataka o sudskim odlukama o pitanjima životne sredine kako bi se lako identifikovali slučajevi i odluke sa rodnim aspektima.
- Besplatna pravna pomoć relevantna za pitanja životne sredine, posebno za lokalne organizacije i aktiviste.
- Uspostaviti jasnu i pristupačnu komunikacionu i digitalnu infrastrukturu za procese i nalaze EIA.
- Osnažiti organizacije civilnog društva da služe kao fasilitatori javnih konsultacija i njihovu ulogu u izgradnji kapaciteta zajednice o tehnikama i procedurama učešća javnosti.
- Primeniti dodatne mere kako bi se obezbedile kvalitetne javne konsultacije sa rodnom zastupljenošću kako bi se izbegla manipulacija ovim procesima.

Pored toga, potrebni su napori da se izgrade znanje i veštine žena u ruralnim zajednicama koje se suočavaju sa većim izazovima u pristupu informacijama i resursima pravde.

Aneks 1: Pregledana postojeća ekološka pravda i okviri za rodnu pravdu

Okvir	Opis
<p>Konceptualni okviri za ekološku pravdu</p> <p>Blue et al., 2020; Steger, 2007</p>	<p>Konceptualni okviri ekološke pravde imaju tendenciju da je definišu u okviru sledeće tri kategorije:</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>Distributivna pravda se odnosi na raspodelu ekoloških opterećenja i koristi u društvu između različitih društvenih grupa.</i> • <i>Proceduralna pravda (ponekad se naziva zastupanje) odnosi se na to ko je uključen i ima uticaj u smislu donošenja odluka o životnoj sredini.</i> • <i>Pravda o priznavanju se odnosi na to čiji se interesi, vrednosti i stavovi prepoznaju i razmatraju</i>
<p>Konvencija UNECE o pristupu informacijama, učešću javnosti u donošenju odluka i pristupu pravdi u pitanjima životne sredine (Arhuska konvencija)</p> <p>UNECE, 1998</p>	<p>Vodeći međunarodni sporazum o demokratiji životne sredine koji garantuje tri proceduralna prava o pitanjima životne sredine: (1) pristup informacijama o životnoj sredini, (2) učešće javnosti u donošenju odluka o životnoj sredini i (3) pristup pravdi u pitanjima životne sredine.</p>
<p>Pravda u oblasti životne sredine: Obezbeđivanje našeg prava na čistu, zdravu i održivu životnu sredinu</p> <p>UNDP, 2022</p>	<p>UNDP razume vezu između ekološke krize i izazova za ljudska prava i vladavinu zakona, i kako ovi elementi treba da budu ključne komponente za rešavanje krize kroz promovisanje ekološke pravde. Koncepti i pristupi UNDP-a ekološkoj pravdi su objašnjeni trostruko:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Uspostavljanje odgovarajućih zakonskih okvira • Jačanje efikasnih institucija usmerenih na ljude • Povećanje pristupa pravdi i pravno osnaživanje u pitanjima klimatskih promena u životnoj sredini.
<p>Harvardski analitički okvir, Moser konceptualni okvir za rodnu analizu i planiranje i Levy konceptualni okvir</p> <p>Sumirano zajedno od strane EIGE, 2019</p>	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Harvardski analitički okvir:</i> Koristi se za identifikaciju i razumevanje razlika između muškaraca i žena u njihovom učešću u ekonomiji. Okvir opisuje ko obavlja koju aktivnost, ko ima pristup resursima i kontrolu nad njima i uticaje rodni uloga. • <i>Moser konceptualni okvir:</i> Zasnovano na konceptima rodni uloga i potreba u produktivnim, reproduktivnim i društvenim sferama. • <i>Konceptualni okvir Levy:</i> Bavi se integracijom rodni uloga u institucije za razvojno planiranje.
<p>Zakonski okviri za građanski prostor</p> <p>UNDP, 2021</p>	<p>Pružna pregled standarda ljudskih prava koji se primenjuju na građanski prostor. Okvir se fokusira na slobodu izražavanja, okupljanja i udruživanja na osnovu međunarodnih standarda ljudskih prava i uključuje smernice o zakonodavstvu koje će uskladiti sa ovim standardima. Takođe navodi glavne zakone i propise koji utiču na civilno društvo u sledećim oblastima:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Životni ciklus OCD • Fiskalna regulativa OCD • Odnosi država – društvo • Učestvovanje javnosti
<p>Okvir pristupa društvenih odnosa za rodnu analizu</p>	<p>Metoda za analizu postojećih rodni nejednakosti u raspodeli resursa, odgovornosti i moći i kreiranje politika i programa koji</p>

<p>ITC-ILO, n.d; Equilo, n.d.</p>	<p>omogućavaju ženama da budu nosioci sopstvenog razvoja. Podstaknuti odnosima moći i načinom na koji se rodna i društvena nejednakost reprodukuju kroz niz institucija – uključujući državu, tržište, zajednicu i porodicu.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Pravila – kako se stvari rade • Aktivnosti – šta je urađeno • Resursi – šta se koristi i proizvodi • Ljudi – ko je unutra, ko je van, ko šta radi • Moć – ko odlučuje i čiji se interesi služe • Rodne politike – klasifikovane na rodno slepe, neutralne, - osetljive ili –pozitivne
<p>Feministička klimatska pravda: okvir za akciju</p> <p>UN Women (Turquet et al., 2023)</p>	<p>Pruža konceptualnu jasnoću o preprekama feminističkoj klimatskoj pravdi i kako javna akcija može pokrenuti napredak na svim nivoima i među sektorima. Četiri dimenzije okvira su:</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>Prepoznavanje i poštovanje različitih identiteta, iskustava i znanja</i> • <i>Preraspodela resursa</i> • <i>Zastupljenost i značajno učešće žena i marginalizovanih grupa u donošenju odluka o klimi</i> • <i>Reparacije za prošlu i buduću štetu</i> <p>Okvir takođe uključuje dva principa koji obuhvataju različite oblasti: Međuzavisnost prepoznaje uticaj međusobnih odnosa, sa prirodom i globalnim mehanizmima na klimatsku pravdu. Interseksionalnost prepoznaje da su društvene nejednakosti i dinamika moći složeni i višestruki i oblikuju iskustva kazni i privilegija.</p>
<p>Mapiranje rodne komponente u podacima i zakonodavstvu u oblasti klimatskih promena, životne sredine i biodiverziteta</p> <p>UNDP (Eskić-Šihljak and Knežević, 2022)</p>	<p>Pruž pregled i informacije o uključivanju polova u statističke podatke i pravne dokumente koji se odnose na klimatske promene, pitanja životne sredine i biodiverzitet u Bosni i Hercegovini. Okvir za mapiranje je zasnovan na viziji i globalnim ciljevima Koalicije za rodna pitanja i klimu i uključuje informacije o zemljištu; pristupu hrani, energiji, vodi i sanitarnim uslovima; klimatskim promenama i zdravlju; potrošnji energije; donošenju odluka o životnoj sredini; tržištu rada; obrazovanju i pravnim aktima u zemlji.</p>

Aneks 2: Informacije o intervjuima sa zainteresovanim akterima i radionicama za validaciju

Učesnici u intervjuima i radionicama za validaciju

Bosna i Hercegovina	
<i>Intervjui</i>	<i>Radionica za validaciju</i>
<p>Održano u februaru i martu 2024. 11 intervju sa 14 ljudi (12 žena, 2 muškarca)</p> <ul style="list-style-type: none"> • 3 intervju sa javnim institucijama • 4 intervju sa civilnim društvom i lokalnim organizacijama • 3 intervju sa aktivistkinjama • 1 intervju sa feminističkom inicijativom 	<p>17.05.2024. u Zenici u NVO Eko Forum Zenica 18 ljudi (16 žena, 2 muškarca) – hibridni događaj sa učesnicima koji se pridružuju onlajn i lično</p> <ul style="list-style-type: none"> • # iz civilnog društva • # aktivista • # medija • 1 iz javnih institucija • 1 iz privatnog sektora
Kosovo	
<i>Intervjui</i>	<i>Radionica za validaciju</i>
<p>Održano u februaru i martu 2024. 9 intervju sa 14 ljudi (7 žena, 7 muškaraca)</p> <ul style="list-style-type: none"> • 2 intervju sa javnim institucijama • 3 intervju sa civilnim društvom • 2 intervju sa aktivistima i organizacijama za zagovaranje • 1 intervju sa akademskom zajednicom • 1 intervju sa medijima 	<p>21. maja 2024. u Prištini u hotelu Sirius 19 ljudi (15 žena, 4 muškarca)</p> <ul style="list-style-type: none"> • 13 iz civilnog društva (iz 10 grupa) • 2 aktivista • 2 institucije • 1 iz akademske zajednice • 1 iz međunarodne organizacije

Pitanja za intervju sa zainteresovani akterima

Anketari su identifikovali nekoliko pitanja iz sledeće tabele, uključujući i konkretnija pitanja za grupe zainteresovanih strana, na osnovu ispitanika. Ova pitanja su korišćena kao vodiči za detaljnije intervju.

Uvod	<ul style="list-style-type: none"> • Na koje načine se vaša organizacija uključuje u zagovaračke napore za promovisanje ekološke pravde/rodne ravnopravnosti, socijalne uključenosti i osnaživanja žena? Koja su glavna pitanja i prioriteti za postizanje ovih ciljeva? • Možete li da navedete neke uspehe ili izazove sa kojima se vaša organizacija suočila u uticanju na ekološku pravdu/rodnu i socijalnu inkluziju na različitim nivoima odlučivanja?
------	--

Kontekst	<ul style="list-style-type: none"> • Šta za vas znači pojam ekološke pravde? • Koja su po vašem mišljenju najhitnija pitanja u vezi sa položajem žena i devojaka u vašim zajednicama? • Šta mislite da su najhitnija pitanja sa kojima se suočavaju ranjive grupe u vašoj zajednici (npr. etničke i verske zajednice, mladi, interno raseljena lica, itd.)?
Distributivna pravda	<ul style="list-style-type: none"> • Kako žene i muškarci u vašoj zajednici koriste prirodne resurse i daju im prioritet? Da li ste primetili bilo kakve promene u pristupu resursima poslednjih godina? • Sa kojim preprekama ili izazovima se suočavaju žene i muškarci u pristupu resursima životne sredine? • Na koji način su ekološki problemi različito uticali na žene i muškarce u vašoj zajednici, posebno u vezi sa životom, zdravljem i blagostanjem?
Proceduralna pravda	<ul style="list-style-type: none"> • Možete li opisati uloge koje žene i muškarci imaju u donošenju odluka o životnoj sredini na nivou zajednice, zagovaranja ili institucionalnog nivoa? • Da li u vašoj zajednici postoje sukobi ili nadmetanja oko prirodnih resursa i ko je uključen u ublažavanje ovih sukoba? • Kako biste ocenili poverenje javnosti u pravna lica, kao što su policija, sudovi i vlasti, da se bave pitanjima životne sredine i ljudskih prava? • Da li smatrate da postoji dovoljno javnih mehanizama za iskazivanje zabrinutosti za životnu sredinu/ljudska prava i traženje prava od javnih vlasti? • Da li se osećate kao da su aktivnosti javnog i privatnog sektora odgovorne za zaštitu životne sredine i prava i potrebe zajednica?
Pravda prepoznavanja	<ul style="list-style-type: none"> • Kako se učešće žena u donošenju odluka i zagovaranju posmatra u vašem društvu? • Da li postoje posebne zabrinutosti ili izazovi u vezi sa sigurnošću i bezbednošću u učešću u diskusijama o životnoj sredini i aktivizmu? Da li su ove zabrinutosti uticale na to kako se žene angažuju u ovim prostorima? • Koji je nivo javne svesti o pitanjima životne sredine, pravima i pokretima za pravdu životne sredine u vašoj zajednici? • Da li smatrate da pravni okviri, institucije i organizacije odražavaju prava, potrebe i prioritete žena i drugih marginalizovanih grupa?
Preporuke	<ul style="list-style-type: none"> • Koja sredstva, resursi ili usluge su dostupni marginalizovanim grupama za promovisanje njihovog zastupanja i zaštitu njihovih prava i bezbednosti? • Šta je potrebno da bi se podržalo učešće i liderstvo žena u zagovaranju ekološke pravde? • Kako vlasti, privatni sektor i spoljne organizacije, uključujući nevladine organizacije, mogu bolje da usklade svoje napore sa potrebama i težnjama vaše zajednice?
Ekološko civilno društvo	<ul style="list-style-type: none"> • Da li u organizaciji postoje posebne politike, strategije, kapaciteti, resursi itd. koji promovišu osnaživanje žena u radu zagovaranja o životnoj sredini? • Da li postoje izazovi za integraciju rodnih i društvenih razmatranja u rad organizacije? • Da li postoje uticaji ili veze koje ste primetili između rada na zagovaranju o životnoj sredini i ishoda mira? • Da li smatrate da su ekološke NVO delotvorno angažovane u aktivnostima? Da li pravni mehanizmi podržavaju vaše učestvovanje?

<p>Civilno društvo fokusirano na žene ili rodna pitanja</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Da li vaša organizacija radi na pitanjima vezanim za angažovanje žena u ekološkoj pravdi i aktivizmu? • Na kakvu podršku ili izazove nailaze žene kada aktivno učestvuju u inicijativama za zaštitu životne sredine, i kako se ove prepreke mogu rešiti kako bi se dodatno poboljšao doprinos žena mirovnim naporima? • Kako vlasti i nevladine organizacije za zaštitu životne sredine mogu bolje uključiti i podržati žene u procesima donošenja odluka u vezi sa politikama životne sredine i programima očuvanja? • Da li postoje specifični regioni ili projekti u kojima ste primetili pozitivan uticaj na mirnu koegzistenciju kroz napore za očuvanje koje vodi zajednica? • Da li smatrate da trenutni pravni okviri efikasno štite prava žena i napore u zagovaranju i lobiranju?
<p>Organizacije iz zajednice</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Sa kojim izazovima se suočava vaša osnovna organizacija u sprovođenju projekata ekološke pravde na nivou zajednice i kako prevazilazite ove izazove? • Da li vaša organizacija radi na rodnim pitanjima u okviru ekoloških pitanja? • Na koje načine vaša organizacija osigurava inkluzivnost i raznolikost u svom članstvu i rukovodstvu? • Da li je učešće žena važno za lokalno organizovanje i ekološki aktivizam? • Da li ste uočili vezu između zagovaranja životne sredine i pitanja izgradnje mira u lokalnim zajednicama? • Da li se osećate kao da su lokalne organizacije podržane i efikasno angažovane u ekološkim aktivnostima i donošenju odluka?
<p>Žene aktivistkinje</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Koje vrednosti i principi vode vaš aktivizam ili zagovaračke napore, posebno u pogledu roda, socijalne pravde i održivosti životne sredine? • Sa kojim izazovima ste se suočili kao aktivista ili zagovornik životne sredine i kako se snalazite i prevazilazite ove izazove? • Kako vidite vezu između vašeg rada na zagovaranju o životnoj sredini i rodnoj ravnopravnosti ili naporu na osnaživanju žena? • Da li mislite da naponi u oblasti zaštite životne sredine mogu biti put za izgradnju mira u zajednicama? Na koje načine?
<p>Javne institucije</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Da li postoje posebne strategije ili politike koje usmeravaju vaš rad na ekološkoj pravdi? • Da li postoje strategije i politike koje usmeravaju vaš rad na aspektima rodne i socijalne uključenosti? • Kako vaša institucija obezbeđuje odgovornost u rešavanju štete po životnu sredinu i kršenja ljudskih prava? • Na koji način vlast podržava ili saraduje sa NVO za zaštitu životne sredine? • Kako se vaša institucija uključuje sa ženama i muškarcima u lokalnim zajednicama u procesu donošenja odluka u vezi sa pitanjima životne sredine? • Iz vaše perspektive, kako je učešće žena i muškaraca u lokalnim zajednicama u očuvanju u skladu sa širim ciljevima izgradnje mira?

Reference

- Alibašić, H. i Atkinson, C.L. (2023). Okvir transfera politika u upravljanju životnom sredinom u zemljama koje nisu članice EU i zemljama EU članicama: komparativna analiza Bosne i Hercegovine i Hrvatske. (*Policy transfer framework in the environmental governance of non-EU and EU Member countries: A comparative analysis of Bosnia and Herzegovina and Croatia*)
Održivost (Sustainability), 15(13). <http://dx.doi.org/10.3390/su151310359>
- Alidemaj, A.H. i Haxhiu, S. (2021). Organizacije civilnog društva na Kosovu i njihovo uključivanje u proces donošenja odluka na opštinskom nivou. IBANESS serija kongresa o ekonomiji, poslovanju i menadžmentu (*Civil Society Organizations in Kosovo and their inclusion in decision-making process at the municipal level. IBANESS Congress Series on Economic, Business and Management.*)
- Allcock, J.B., Young, A. i Lampe, J.R. (7. maj 2024.). Kosovo. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/place/Kosovo>
- Amnesty International. (20. oktobar 2021). Kosovo: Neosnovane tužbe protiv aktivista za zaštitu životne sredine povučene su kao znak pobjede slobode izražavanja. (*Baseless lawsuits against environmental activists dropped in victory for freedom of expression.*) Dostupno na: <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2021/10/kosovo-baseless-lawsuits-against-environmental-activists-dropped-in-victory-for-freedom-of-expression/>
- Amnesty International. (2023). *Amnesty International izveštaj 2022/23: Stanje ljudskih prava u svetu (The state of the world's human rights)*
- Amorim-Maia, A.T., Anguelovski, I., Chu, E., i Connolly, J. (2022). Intersekcionalna klimatska pravda: konceptualni put za premošćavanje planiranja adaptacije, transformativne akcije i društvene urbane klime (*Intersectional climate justice: A conceptual pathway for bridging adaptation planning, transformative action, and social equity. Urban Climate*), 41.
<https://doi.org/10.1016/j.uclim.2021.101053>
- Arnika. (19. februar 2019). Kruščica: Ekološki aktivizam i osnaživanje žena (*Kruscica: Ecological Activism and Empowerment of Women*). Dostupno na: <https://arnika.org/en/hotspots/bosnia/kruscica>
- Atapattu, S.A., Gonzalez, C.G., Seck, S.L. (eds.). (2021). Priručnik Kembridža o ekološkoj pravdi i održivom razvoju (*The Cambridge Handbook of Environmental Justice and Sustainable Development*). Cambridge University Press. doi: 10.1017/9781108555791
- Kancelarija revizora institucija FBIH. (2023). *Revizorski izveštaj o rodnoj ravnopravnosti i sprečavanju nasilja nad ženama*. Dostupno na: https://www.vrifbih.ba/wp-content/uploads/2023/10/Rodna_ravnopravnost_i_sprecavanje_nasilja_nad_zenama.pdf
- Balkanski Barometar. (2023). Barometar javnosti Balkana. Dostupno na: <https://www.rcc.int/balkanbarometer/results/2/public>
- Bell, K. (2016). Hleb i ruže: rodna perspektiva ekološke pravde i javnog zdravlja (*Bread and roses: A gender perspective on environmental justice and public health*). *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 13(10). doi: 10.3390/ijerph13101005
- Ben-Shmuel, A.T. i Halle, S. (2023). Dalje od „zelenog“ pranja: davanje prioriteta ekološkoj pravdi u okruženjima pogođenim sukobima (*Beyond greenwashing: Prioritizing environmental justice in conflict-affected settings*). *Životna sredina i bezbednost (Environment and Security)*, 1(3-4). <https://doi.org/10.1177/27538796231186697>
- Blue, G., Bronson, K., i Lajoie-O'Malley, A. (2020). Izvan učešća i distribucije: Pregled obima radi unapređenja sveobuhvatnog pravosudnog okvira za procenu uticaja. Savet za istraživanje društvenih i humanističkih nauka i Kanadska agencija za procenu uticaja (*Beyond participation and distribution: A scoping review to advance a comprehensive justice framework for impact assessment. Social Sciences and Humanities Research Council and Impact Assessment Agency*)

- of Canada). Dostupno na: https://scienceandsocietycollective.com/wp-content/uploads/2020/06/Report_Blue_Bronson_LajoieOMalley1.pdf
- Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. (2019). *Istraživanje radne snage 2019*. Dostupno na: https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Bilteni/2019/LAB_00_2019_TB_0_HR.pdf
- Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. (2024). *Demografska i socijalna statistika: Istraživanje radne snage, 2023*. Dostupno na: https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Saopštenja/2024/LAB_00_2023_Y1_1_BS.pdf
- Boyer, A.E. i Granat, M. (2021). Nejednakost polova, gubitak biodiverziteta i degradacija životne sredine. Alijansa CARE-WWF i EnGen Collaborative (*Gender inequality, biodiversity loss, and environmental degradation. CARE-WWF Alliance and EnGen Collaborative*). Dostupno na: https://www.care.org/wp-content/uploads/2022/03/Gender-inequality-biodiversity-loss-and-environmental-degradation_final-for-publication-1.pdf
- Boyer, A.E., Meijer, S.S., i Gilligan, M. (2020). Unapređenje rodne ravnopravnosti u životnoj sredini: Istraživanje trostruke veze rodne nejednakosti, krhkosti države i klimatskih promena. IUCN i USAID (*Advancing gender in the environment: Exploring the triple nexus of gender inequality, state fragility, and climate change*. IUCN and USAID). Dostupno na: <https://genderandenvironment.org/triple-nexus/>
- Brooke, C., i Beltran, J.M.L. (2023). Razmišljanja: Pouke iz evaluacija: Obezbeđivanje pristupa ekološkoj pravdi. Nezavisna kancelarija za evaluaciju UNDP (*Reflections: Lessons from evaluations: Ensuring access to environmental justice. UNDP Independent Evaluation Office*). Dostupno na: http://web.undp.org/evaluation/documents/reflections/Environmenta_Justice.pdf
- BTI. (2024a). *2024 Državni izveštaj za Bosnu i Hercegovinu*. Dostupno na: <https://bti-project.org/en/reports/country-report/BIH>
- BTI. (2024b). *BTI 2024 Državni izveštaj za Kosovo*. Dostupno na: https://bti-project.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2024_RKS.pdf
- Castañeda Carney, I., Sabater, L., Owren, C., i Boyer, A.E. (2020). Rodno zasnovano nasilje i veze sa okruženjem: Nasilje nejednakosti. (*Gender-based violence and environment linkages: The violence of inequality*). IUCN. Dostupno na: <https://portals.iucn.org/library/node/48969>
- CEDAW Committee. (2019). Zaključna zapažanja o šestom periodičnom izveštaju za Bosnu i Hercegovinu (*Concluding observations on the sixth periodic report of Bosnia and Herzegovina*) [CEDAW/C/BIH/CO/6].
- CfE. (24. februar 2022). Male hidroelektrane: opasnost po životnu sredinu. Centar za životnu sredinu (*Small hydropower plants: An environmental hazard. Center for Environment*). Dostupno na: <https://czzs.org/small-hydropower-plants-an-environmental-hazard/?lang=en>
- Civil Rights Defenders. (2023). Neprirodna katastrofa: ekološki rasizam i evropski Romi (*Unnatural disaster: Environmental racism and Europe's Roma*). Dostupno na: <https://crd.org/2023/04/08/report-unnatural-disaster-environmental-racism-and-europes-roma/>
- De Andrade Correa, F. (29. mart 2022). Rodna ravnopravnost: kamen temeljac za ekološku i klimatsku pravdu (*Gender equality: A cornerstone for environmental and climate justice*). UNDP. Dostupno na: <https://www.undp.org/blog/gender-equality-cornerstone-environmental-and-climate-justice>
- Dietachmair, J., Duske, P. i Pfefferkorn, W. (2024). Analiza upravljanja klimom i strategija razvoja kapaciteta za zapadni Balkan (*Climate governance analysis and capacity development strategy Western Balkans*). CIPRA, GIZ, i EUKI. Dostupno na: <https://www.euki.de/en/euki-publications/climate-governance-analysis-and-capacity-development-strategy-western-balkans/>
- EIGE. (2019). Rodno usklađivanje. Rodna analiza. (*Gender mainstreaming: Gender analysis*). Dostupno na: https://eige.europa.eu/sites/default/files/mh0319271enn_002.pdf
- Ensor, M.O. (2022). Smisljeno učešće žena u rešavanju naših zajedničkih kriza: Rodne perspektive o klimatskim promenama i neksus humanitarni-razvoj-mir (*The meaningful participation of women in*

- solving our common crises: Gendered perspectives on climate change and the humanitarian-development-peace nexus*. *Journal of Peacebuilding & Development*, 17(3). <https://doi.org/10.1177/15423166221128178>
- Equilo. (n.d.). Pristup društvenih odnosa. (*The Social Relations Approach*). Equilo. Dostupno na: <https://www.equilo.io/gender-analysis-framework-social>
- Eškić-Šihljak, A. i Knežević, G. (2022). *Izveštaj o mapiranju rodne komponente u podacima i zakonodavstvu u oblasti klimatskih promena, životne sredine i biodiverziteta*. Sarajevo: UNDP. Dostupno na: <https://www.undp.org/bosnia-herzegovina/publications/report-mapping-gender-component-data-and-legislation-area-climate-change-environment-and-biodiversity>
- European Commission. (2022). *Gender Action Plan III – 2021-2025: Plan implementacije na državnom nivou – CLIP Bosna i Hercegovina (Country level implementation plan – CLIP Bosnia and Herzegovina)*. Dostupno na: https://www.eeas.europa.eu/delegations/bosnia-and-herzegovina/gender-action-plan-iii-%E2%80%93-2021-2025-country-level-implementation_bs?s=219
- European Commission. (2023a). Izveštaj o Bosni i Hercegovini 2023: Komunikacija Komisije Evropskom parlamentu, Savetu, Evropskom ekonomskom i socijalnom odboru i odboru regiona (*Bosnia and Herzegovina 2023 Report: Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions*). Dostupno na: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-11/SWD_2023_691%20Bosnia%20and%20Herzegovina%20report.pdf
- European Commission. (2023b). Izveštaj Kosovo 2023: Komunikacija Komisije Evropskom parlamentu, Savetu, Evropskom ekonomskom i socijalnom odboru i odboru regiona (*Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions*). Dostupno na: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/760aacca-4e88-4667-8792-3ed08cdd65c3_en?filename=SWD_2023_692%20Kosovo%20report_0.pdf
- European Commission. (n.d.). Arhuska konvencija i EU (*The Aarhus Convention and the EU*). Dostupno na: https://environment.ec.europa.eu/law-and-governance/aarhus_en
- European Committee of the Regions. (n.d.). Bosna i Hercegovina – Životna sredina i borba protiv klimatskih promena. Podela vlasti (*Bosnia and Herzegovina – Environment & the Fight against Climate Change. Division of Powers*). Dostupno na: <https://portal.cor.europa.eu/divisionpowers/Pages/Bosnia-Herzegovina-Environment.aspx>
- European Environment Agency. (2021). Upravljanje komunalnim otpadom u zemljama Zapadnog Balkana: Bosna i Hercegovina (*Municipal waste management in Western Balkan countries: Bosnia and Herzegovina*).
- Fagan, A. i Sircar, I. (2010). Usklađenost bez upravljanja: uloga nevladinih organizacija u procesima procene uticaja na životnu sredinu u Bosni i Hercegovini. *Ekološke politike (Compliance without governance: the role of NGOs in environmental impact assessment processes in Bosnia–Herzegovina. Environmental Politics)*, 19(4). <https://doi.org/10.1080/09644016.2010.489714>
- Farnsworth, N., Banjska, I., Guri, N., i Morina, D. (2016). Budžetiranje za bolju životnu sredinu: Rodna analiza rashoda i usluga u Ministarstvu životne sredine i prostornog planiranja. Mreža žena Kosova i USAID (*Budgeting for a better environment: A gender analysis of expenditures and services in the Ministry of Environment of Spatial Planning. Kosovo Women’s Network and USAID*).
- Farnsworth, N., Klatzer, E., Morina, D., Shima, A., Guri, N., i O’Shaughnessy, D.P. (2017a). Praktični vodič za korisnike: Rodno odgovorno budžetiranje na centralnom nivou. Mreža žena Kosova (*A practical user’s guide: Gender responsive budgeting at the central level. Kosovo Women’s Network*).
- Farnsworth, N., Morina, D., Klatzer, E., O’Shaughnessy, D.P., Guri, N., i Shima, A. (2017b). Praktični vodič za korisnike: Rodno odgovorno budžetiranje na centralnom nivou. Mreža žena Kosova (*A practical user’s guide: Gender responsive budgeting at the central level. Kosovo Women’s Network*).

- Farnsworth, N., Qosaj-Mustafa, A., Berisha, A., & Morina, D. (2015). Nema više izgovora: Analiza stavova, učestalosti i institucionalnih odgovora na nasilje u porodici na Kosovu. Mreža žena Kosova (*No More Excuses: An Analysis of Attitudes, Incidence, and Institutional Responses to Domestic Violence in Kosovo*). Kosovo Women's Network).
- GAP Institut. (2023). *Rodno odgovorno budžetiranje u opštinama*. Dostupno na: <https://www.institutigap.org/news/3077>
- GEF i UNDP. (2020). Strategija prilagođavanja klimatskim promjenama i razvoja niskih emisija 2020-2030 za Bosnu i Hercegovinu (*The 2020-2030 Climate Change Adaptation and Low Emission Development Strategy for Bosnia and Herzegovina*). Dostupno na: https://unfccc.int/sites/default/files/resource/ENG_CC%20adaptation%20and%20Low%20emission%20development%20Strategy%20BiH%202020-2030.pdf
- GIZ. (2023). Cirkularna ekonomija na Kosovu: Mogućnosti za sisteme pakovanja za višekratnu upotrebu i učešće žena (*Circular economy in Kosovo: Opportunities for reusable packaging systems and women's participation*). Dostupno na: <https://www.giz.de/en/downloads/giz2023-en-kosovo-reusable-packaging-systems-and-women-participation.pdf>
- Global Survivors Fund. (2022). Studija Bosne i Hercegovine o mogućnostima reparacije za preživjele seksualnog nasilja u sukobu (*Bosnia and Herzegovina study on opportunities for reparations for survivors of conflict-related sexual violence*). Dostupno na: https://trialinternational.org/wp-content/uploads/2022/03/GSFReportBiH_ENG_Web.pdf
- González-Hidalgo, M., Del Bene, D., Iniesta-Arandia, I., i Piñeiro, C. (2022). Emocionalno isceljenje kao deo procesa ekološke i klimatske pravde: okviri i iskustva u zajednici u vreme ekološke patnje. Politička geografija (*Emotional healing as part of environmental and climate justice processes: Frameworks and community-based experiences in times of environmental suffering. Political Geography*), 98. <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2022.102721>
- Gueye, E. (2021). Rodna ravnopravnost na Kosovu (*Gender equality in Kosovo*). LuxDev. Dostupno na: [https://luxdev.lu/files/documents/Genre_KSV_vF_\(1\).pdf](https://luxdev.lu/files/documents/Genre_KSV_vF_(1).pdf)
- Haffejee, S. (2021). Žene i tranziciona pravda: perspektive sa terena. Globalna inicijativa za pravdu, istinu i pomirenje (*Women and transitional justice: Perspectives from the ground*). Global Initiative for Justice, Truth and Reconciliation (GIJTR). Dostupno na: <https://gijtr.org/wp-content/uploads/2021/04/GIJTR-Women-Transitional-Justice-Perspectives-Toolkit.pdf>
- Havránková, Š. (2016). Pristup informacijama i učešće javnosti u donošenju odluka o životnoj sredini u Bosni i Hercegovini (*Access to information and public participation in environmental decision-making in Bosnia and Herzegovina*). Arnika and Center for Environment. Dostupno na: <https://arnika.org/en/publications/access-to-information-and-public-participation-in-environmental-decision-making-in-bosnia-and-herzegovina>
- HLPF. (2023). *Voluntary National Review 2023*. Politički forum na visokom nivou Ujedinjenih nacija o održivom razvoju.(United Nations High-Level Political Forum on Sustainable Development). Dostupno na: <https://hlpf.un.org/countries/bosnia-and-herzegovina/voluntary-national-reviews-2023#:~:text=Bosnia%20and%20Herzegovina%20continues%20to,equal%20opportunities%20and%20smart%20growth>.
- Hogić, N. (2021). Zastupljenost žena u lokalnoj vlasti u Bosni i Hercegovini nakon izbora 2020 (*Representation of women in local government in Bosnia and Herzegovina after the 2020 elections*). WFD. Dostupno na: https://www.wfd.org/sites/default/files/2022-05/representation-of-women_web.pdf
- HRW. (12. decembar 2019). Bosna i Hercegovina: Etnička diskriminacija ključna prepreka (*Bosnia and Herzegovina: Ethnic Discrimination a Key Barrier*). Human Rights Watch. Dostupno na: <https://www.hrw.org/news/2019/12/12/bosnia-and-herzegovina-ethnic-discrimination-key-barrier>
- HRW. (2020). *Bosna i Hercegovina: Događaji iz 2019*. Dostupno na: <https://www.hrw.org/world-report/2020/country-chapters/bosnia-and-herzegovina>

- ITC-ILO. (n.d.). Korisni okviri za rodnu analizu (*Useful gender analysis frameworks* [Building Block 6]. Dostupno na: https://eugender.itcilo.org/toolkit/online/story_content/external_files/BB6.pdf
- IUCN. (2. decembar 2023). COP28 Globalna konferencija podataka o rodu i životnoj sredini poziva na povećanu podršku proizvodnji i upotrebi podataka za informisanje klimatskih akcija (*Global Gender and Environment Data Conference calls for increased support to data production and use to inform climate action*). IUCN News. Dostupno na: <https://www.iucn.org/news/202312/cop28-global-gender-and-environment-data-conference-calls-increased-support-data>
- Kadribašić, A., Chiarenza, B., Čehajić-Čampara, M., i Ramić-Mesihović, L. (2020). Osnovna studija o preprekama političkom učešću žena u Bosni i Hercegovini (*Baseline study on barriers to political participation of women in Bosnia and Herzegovina*). UN Women i UNDP. Dostupno na: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/ba/undp-unwomen-baseline-study-on-barriers-to-political-participation-of-women-in-bih.pdf>
- Kapić, T. Ramić S. (2023). Izveštaj EU o približavanju rodova (*EU Gender Approximation Measuring Report*). UN Women. Dostupno na: https://arsbih.gov.ba/wp-content/uploads/2023/08/12_EU-Approximation-Report_ENG.pdf
- Karađinović, N. (2021). *Bosna i Hercegovina: Rodni profil zemlje*. UN Women. Dostupno na: <https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/documents/Bosnia%20and%20Herzegovina%20-%20Gender%20Country%20Profile%202021.pdf>
- Kosovska agencija za rodnu ravnopravnost. (2020). *Kosovski program za rodnu ravnopravnost 2020-2024*. Dostupno na: <https://abgj.rks.gov.net/assets/cms/uploads/files/AGE%20Kosovo%20Program%20for%20Gender%20Equality%202020-2024.pdf>
- Mreža žena Kosova. (2021). *Izveštaj o rodovima na Kosovu*. Dostupno na: https://womensnetwork.org/wp-content/uploads/2021/10/Brief-Gender-Profile_20.10.2021.pdf
- Kurtic, A. (2022, June 7). Federacija Bosne će zabraniti male hidroelektrane. *Balkan Insight*. Dostupno na: <https://balkaninsight.com/2022/06/07/bosnias-federation-to-ban-small-hydropower-plants/>
- Lehtemets, J. (2021, May 4). Začarani krug: zagađenje vazduha, energetska siromaštvo i nejednakost u Bosni i Hercegovini (*A vicious circle: air pollution, energy poverty and inequality in Bosnia and Herzegovina*). *SEI*. Dostupno na: <https://www.sei.org/features/a-vicious-circle-air-pollution-energy-poverty-and-inequality-in-bih/>
- Madhi, G. i Trupia, F. (2022, August 3). (Pogrešno) upravljanje otpadom na Kosovu: od neuspeha do alternativa (*Kosovo's waste (mis)management: From failures to alternatives*). *Heinrich-Böll-Stiftung*. Dostupno na: <https://rs.boell.org/en/2022/08/03/kosovos-waste-mismanagement-failures-alternatives>
- Malcolm, N. R., Pickering, P., i Lampe, J.R. (2024, April 29). *Bosnia and Herzegovina*. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/place/Bosnia-and-Herzegovina>
- Marí, C. (23. februar 2021). Shpresa Loshaj: Sada je vreme da se podigne glas i priča. *Kosovo 2.0*. Dostupno na: <https://kosovotwopointzero.com/en/shpresa-loshaj-now-is-the-time-for-me-to-speak-up-more/>
- Miftari, E. (2019). Nasilje nad ženama u politici u Bosni i Hercegovini. Vestminsterska fondacija za demokratiju. (*Violence against women in politics in Bosnia and Herzegovina*. Westminster Foundation for Democracy). Dostupno na: <https://www.wfd.org/sites/default/files/2022-05/wfd-study-violence-against-women-in-politics-in-bih-final.pdf>
- Miftari, E., Durkalić, M., i Mariño, M.B. (2021). Državni profil rodne ravnopravnosti za Bosnu i Hercegovinu (*Country gender equality profile of Bosnia and Herzegovina*). UN Women. Dostupno na: <https://eca.unwomen.org/sites/default/files/Field%20Office%20ECA/Attachments/Publications/2021/7/UNW%20Country%20Gender%20Equality%20Profile%20BiH.pdf>
- Mujić, M., Frašto, V. Džekman, V. (2019). Integracija rodne perspektive u zaštitu i spašavanje i smanjenje rizika od katastrofa: Analiza i Ček-lista za uvođenje principa rodne ravnopravnosti u delokrug rada

- institucija zaštite i spašavanja u Bosni i Hercegovini. *Fondacija CURE*. Dostupno na: https://fondacijacure.org/wp-content/uploads/2022/03/200122_GENDER-INTEGRATION-INTO-DISASTER-RISK-MANAGEMENT-IN-BOSNIA-AND-HERZEGOVINA_SAZETAK_final-verzion.pdf
- Murphy, D. (22. septembar 2020). Borba za očuvanje divlje reke Kruščice (*The fight to keep the Kruščica River Wild*). *Re:Wild*. Dostupno na: <https://www.rewild.org/news/the-fight-to-keep-the-kruscica-river-wild>
- NDI. (20 april 2023). Upravljanje, rod i Zelena agenda EU (*Governance, gender and the EU's Green Agenda*). Dostupno na: <https://www.ndi.org/our-stories/governance-gender-and-eu-s-green-agenda>
- NDI. (25 avgust 2023). Visoka cena ženskog liderstva: Nasilje nad ženama u politici (*The high cost of women's leadership: Violence against women in politics*). Dostupno na: <https://www.ndi.org/publications/high-cost-women-s-leadership-violence-against-women-politics>
- Nyumba, T.O., Wilson, K., Derrick, C.J., i Mukherjee, N. (2018). Upotreba metodologije diskusije fokus grupe: Uvidi iz dve decenije primene u konzervaciji. Metode u ekologiji i evoluciji (*The use of focus group discussion methodology: Insights from two decades of application in conservation. Methods in Ecology and Evolution*), 9(1), p. 20-32. <https://doi.org/10.1111/2041-210X.12860>
- OHCHR. (2016). Smernice o nacionalnim akcionim planovima za poslovanje i ljudska prava (*Guidance on National Action Plans on Business and Human Rights*). Dostupno na: <https://www.ohchr.org/en/documents/tools-and-resources/guidance-national-action-plans>
- OHCHR. (2022). Ljudska prava, životna sredina i rodna ravnopravnost (*Human rights, the environment, and gender equality*). Dostupno na: https://www.ohchr.org/sites/default/files/2022-03/Final_HumanRightsEnvironmentGenderEqualityKM.pdf
- Ong, D.M. (2017). Izgledi za tranzicionu ekološku pravdu u socio-ekonomskoj rekonstrukciji Kosova (*Prospects for Transitional Environmental Justice in the Socio-Economic Reconstruction of Kosovo*). *Tulane Environmental Law Journal*, 30(217). <https://journals.tulane.edu/elj/article/view/2388>
- OEBS. (2012). Rodno usklađivanje u aktivnostima Arhusa: Smernice za praktičare (*Gender mainstreaming in Aarhus activities: A guideline for practitioners*). Dostupno na: <https://www.osce.org/files/f/documents/b/b/87675.pdf>
- OEBS. (2018). Muška perspektiva o rodnoj ravnopravnosti na Kosovu: Ključni nalazi Međunarodnog istraživanja o muškarcima i rodnoj ravnopravnosti (*Men's perspective on gender equality in Kosovo: Key findings from the International Survey Men and Gender Equality*) (IMAGES).
- OEBS. (2019a). OEBS-ovo istraživanje o nasilju nad ženama: Bosna i Hercegovina - Izveštaj o rezultatima (*OSCE-led Survey on Violence Against Women: Bosnia i Hercegovina – Results Report*). Dostupno na: <https://www.osce.org/secretariat/423470>
- OEBS. (2019b). *Anketë për Mirëqenien dhe Sigurinë Grave në Kosovë*. Dostupno na: <https://www.osce.org/files/f/documents/e/4/439790.pdf>
- OEBS. (n.d.). *Aarhus Centres in Bosnia and Herzegovina*. Dostupno na: <https://www.osce.org/files/f/documents/f/4/445741.pdf>
- Parsons, M., Fisher, K/, i Crease, R.P. (2021). Pravda u oblasti životne sredine i urođenička ekološka pravda. Dekolonizacija plavih prostora u antropocenu (*Environmental Justice and Indigenous Environmental Justice. Decolonising Blue Spaces in the Anthropocene*). https://doi.org/10.1007/978-3-030-61071-5_2
- Peace Infrastructures.org. (n.d.). Infrastrukture za mir. *Peace Infrastructures.org*. Dostupno na: <https://www.peaceinfrastructures.org/thematic/infrastructures-peace>
- PEFA. (2022). Izveštaj o proceni učinka javne potrošnje i finansijske odgovornosti Kosova: Aneks o polovima (*Kosovo public expenditure and financial accountability performance assessment report*:

- Gender Annex). Dostupno na: [https://www.pefa.org/node/5072#:~:text=Women%20remain%20under%2Drepresented%20in,\(K PGE%202020%2D2024\).](https://www.pefa.org/node/5072#:~:text=Women%20remain%20under%2Drepresented%20in,(K PGE%202020%2D2024).)
- Pilipović, R. (2021). Demokratija životne sredine u Bosni i Hercegovini: Izveštaj o implementaciji u senci Arhuske konvencije 2021. (*Environmental democracy in Bosnia and Herzegovina: Aarhus Convention shadow implementation report 2021*). Dostupno na: <https://arnika.org/en/publications/environmental-democracy-in-bosnia-and-herzegovina>
- Rashiti, V., Farnsworth, N., Maxharraj, A., i Behrami, M. (2024). Rodna ravnopravnost u centru IT... i šire: Rodna analiza digitalizacije na Kosovu. Mreža žena Kosova (*Gender equality at the centre of IT... and beyond: A gender analysis of digitalisation in Kosovo*). Kosovo Women's Network).
- RFE/RL. (2023, August 29). Evropski sud ponovo presudio da Ustav BiH krši ljudska prava (*European Court Again Rules that Bosnia's Constitution Violates Human Rights*). Radio Free Europe Radio Library. Dostupno na: <https://www.rferl.org/a/bosnia-constitution-european-court-human-rights/32569688.html>
- Schlosberg, D. (2003). Pravda ekološke pravde: Pomirenje jednakosti, priznanja i učešća u političkom pokretu (*The justice of environmental justice: Reconciling equity, recognition, and participation in a political movement*), in A. Light, A. De-Shalit (eds.), *Moral and Political Reasoning in Environmental Practice*.
- Shabafrouz, S. (6. mart 2024). Navigacija klimatskim upravljanjem: Bosna i Hercegovina, najmlađi kandidat za pristupanje EU na zapadnom Balkanu (*Navigating climate governance: Bosnia and Herzegovina, the youngest EU Accession Candidate in the Western Balkans*). European Climate Initiative (EUKI).
- Sher, F., Smječanin, N., Hrnjić, H., Bakunić, E., i Sulejmanović, J. (2024). Perspektive potencijala i razvoja obnovljivih izvora energije u Bosni i Hercegovini – Pregled (*Prospects of renewable energy potentials and development in Bosnia and Herzegovina – A review*). *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 189(A). <https://doi.org/10.1016/j.rser.2023.113929>
- Šiljak, Z.S. i Đipa, D. (2024) Barometar rodne ravnopravnosti za Bosnu i Hercegovinu (*Gender Equality Barometer of Bosnia and Herzegovina*). UNDP and the Agency for Gender Equality of Bosnia and Herzegovina. Dostupno na: <https://www.undp.org/bosnia-herzegovina/publications/gender-equality-barometer-bosnia-and-herzegovina>
- Stanko, J.B. (2021). Rodna analiza romskih žena i devojčica u stručnom obrazovanju na Kosovu (*Gender analysis of Roma women and girls in VET in Kosovo*). Roma Education Fund. Dostupno na: <https://www.romaeducationfund.org/wp-content/uploads/2021/02/REF-Gender-Analysis-VET-in-Kosovo-May-2021.pdf>
- Steger, T. (ed.). (2007). Zalaganje za ekološku pravdu u Centralnoj i Istočnoj Evropi. CEPL, HEAL i Koalicija za ekološku pravdu: Budimpešta, Mađarska (*Making the case for environmental justice in Central and Eastern Europe*). CEPL, HEAL, and the Coalition for Environmental Justice: Budapest, Hungary). Dostupno na: https://www.env-health.org/IMG/pdf/ceu_teljes_pdf.pdf
- Strambo, C. i Solujić, S. (2023). Uključivanje pitanja jednakosti u kreiranje politike zaštite životne sredine: slučaj Strategije i akcionog plana za životnu sredinu Bosne i Hercegovine (*Mainstreaming equity considerations in environmental policymaking: The case of the Bosnia and Herzegovina Environmental Strategy and Action Plan*). SEI. Dostupno na: <https://www.sei.org/wp-content/uploads/2023/06/environmental-equity-bosnia-herzegovina-sei2023.037.pdf>
- Strambo, C., Jahović, B., i Segnestam, L. (2021a). Zagađenje vazduha u Bosni i Hercegovini: prizma rodne ravnopravnosti, socijalne jednakosti i smanjenja siromaštva (*Air pollution in Bosnia and Herzegovina: a gender equality, social equity and poverty reduction lens*). SEI BiH ESAP 2030+. Dostupno na: <https://www.sei.org/wp-content/uploads/2021/05/discussion-brief-air-pollution-and-equalityfinal.pdf>
- Strambo, C., Jahović, B., i Segnestam, L. (2021b). Klimatske promene i prirodni hazardi u Bosni i Hercegovini: prizma rodne ravnopravnosti, socijalne jednakosti i smanjenja siromaštva (*Climate*

- change and natural hazards in Bosnia and Herzegovina: a gender equality, social equity and poverty reduction lens*. SEI BiH ESAP 2030+. Dostupno na: <https://www.sei.org/wp-content/uploads/2021/10/bih-esap-db-gesep-and-climate-change-final-eng.pdf> \
- Strumskyte, S., Magaña, S.R., i Bendig, H. (2022). Liderstvo žena u ekološkim akcijama (*Women's leadership in environmental action*) [OECD Environment Working Papers No. 193]. OECD. Dostupno na: <https://www.oecd.org/environment/women-s-leadership-in-environmental-action-f0038d22-en.htm>
- Tran, D. i Hanaček, K. (2023). Globalna analiza nasilja nad ženama braniteljima u ekološkim sukobima (*A global analysis of violence against women defenders in environmental conflicts*). *Nature Sustainability*, 6. <https://www.nature.com/articles/s41893-023-01126-4>
- Turquet, L., Tabbush, C., Staab, S., Williams, L., i Howell, B. (2023). Feministička klimatska pravda: Okvir za akciju. Konceptualni okvir pripremljen za seriju *Progress of the World's Women series (Feminist Climate Justice: A Framework for Action. Conceptual framework prepared for Progress of the World's Women series)*. New York: UN-Women. Dostupno na: <https://www.unwomen.org/sites/default/files/2023-12/Feminist-climate-justice-A-framework-for-action-en.pdf>
- UN Habitat. (2022). Forum za lokalnu klimatsku akciju (*Local Climate Action Forum*): *Civil Society Mobilizing for Climate Action in Kosovo* [Report]. Dostupno na: https://unhabitat-kosovo.org/wp-content/uploads/2022/02/LoCAF-Report_CSOs-Mobilizing-for-Climate-Action-in-Kosovo-FIN.pdf
- UN Women. (2020). Rod, klima i bezbednost: Održavanje inkluzivnog mira na frontovima klimatskih promena (*Gender, Climate & Security: Sustaining inclusive peace on the frontlines of climate change*). Dostupno na: <https://www.unwomen.org/sites/default/files/Headquarters/Attachments/Sections/Library/Publications/2020/Gender-climate-and-security-en.pdf>
- UN Women. (28 februar 2022). Objašnjenje: Kako su rodna nejednakost i klimatske promene međusobno povezane (*Explainer: How gender inequality and climate change are interconnected*). Dostupno na: <https://www.unwomen.org/en/news-stories/explainer/2022/02/explainer-how-gender-inequality-and-climate-change-are-interconnected>
- UN Women. (2023). Osnovna studija o ekonomiji nege u Bosni i Hercegovini, Pregled ključnih imenilaca, politika i programskih opcija. Sarajevo, Bosna i Hercegovina (*Baseline Study on Care Economy in Bosnia and Herzegovina, Overview of the Key Denominators, Policy and Programming Options. Sarajevo, Bosnia and Herzegovina*). Dostupno na: <https://eca.unwomen.org/en/digital-library/publications/2023/05/baseline-study-on-care-economy-overview-of-key-denominators-policy-and-programming-options>
- UNDP i GEF. (2020). Strategija prilagođavanja klimatskim promenama i razvoja niskih emisija 2020-2030 za Bosnu i Hercegovinu (*The 2020-2030 Climate Change Adaptation and Low Emission Development Strategy for Bosnia and Herzegovina*). Dostupno na: https://unfccc.int/sites/default/files/resource/ENG_CC%20adaptation%20and%20Low%20emission%20development%20Strategy%20BiH%202020-2030.pdf
- UNDP i SDC. (2021). Socijalna inkluzija u Bosni i Hercegovini (*Social inclusion in Bosnia and Herzegovina*) *2020 National Human Development Report*. Dostupno na: <https://www.undp.org/bosnia-herzegovina/publications/national-human-development-report-2020-social-inclusion-bosnia-and-herzegovina>
- UNDP i UN Women. (2022). Značajno učešće žena u tranzicionoj pravdi: unapređenje rodne ravnopravnosti i izgradnja održivog mira (*Women's meaningful participation in transitional justice: Advancing gender equality and building sustainable peace*). Dostupno na: <https://www.unwomen.org/en/digital-library/publications/2022/03/research-paper-womens-meaningful-participation-in-transitional-justice>
- UNDP. (2018). *Regionalno istraživanje Roma 2017: Podaci za uemlju*. Dostupno na: <https://www.undp.org/eurasia/publications/regional-roma-survey-2017-country-fact-sheets>

- UNDP. (2021). Zakonski okviri za građanski prostor. Praktične alatke (*Legal frameworks for civic space: A practical toolkit*). Dostupno na: <https://www.undp.org/publications/legal-frameworks-civic-space-practical-toolkit#:~:text=An%20enabling%20environment%20for%20civic,social%20cohesion%20and%20sustainable%20development.>
- UNDP. (2022). Promovisanje ekološke pravde: Obezbeđivanje našeg prava na čistu, zdravu i održivu životnu sredinu kroz program UNDP-a (*Promoting environmental justice: Securing our right to a clean, healthy and sustainable environment through UNDP programming*). Dostupno na: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2022-06/Environmental%20justice-Guidance%20Note.pdf>
- UNDP. (2023). Nacrt za rodno odgovornu pravednu tranziciju za sve u Bosni i Hercegovini (*Blueprint for gender responsive just transition for all in Bosnia and Herzegovina*). Dostupno na: <https://www.undp.org/bosnia-herzegovina/publications/blueprint-bihs-gender-responsive-just-transition-all>
- UNECE. (1998). Konvencija o pristupu informacijama, učešću javnosti u donošenju odluka i pristupu pravdi u pitanjima životne sredine (*Convention On Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters*). Dostupno na: <https://unece.org/environment-policy/public-participation/aarhus-convention/text>
- UNEP. (2. januar 2018). Dolazimo na čist vazduh u Bosni i Hercegovini (*Coming up for clean air in Bosnia and Herzegovina*). Dostupno na: <https://www.unep.org/news-and-stories/story/coming-clean-air-bosnia-and-herzegovina>
- US Department of State. (2023). 2023 Državni izveštaji o praksi ljudskih prava: Kosovo (*Country Reports on Human Rights Practices: Kosovo*). Dostupno na: <https://www.state.gov/reports/2023-country-reports-on-human-rights-practices/kosovo/>
- Veljović, E. (6. septembar 2019). Ekološke politike i zakoni u Bosni i Hercegovini [Prezentacija] (*Environmental policies and laws in Bosnia and Herzegovina*) [Presentation]. International University of Sarajevo. Dostupno na: <https://aarhus.ba/wp-content/uploads/2020/10/Environmental-policies-and-laws-in-BH-Ekoloske-politike-i-zakoni-u-BiH-1.pdf>
- WEF. (2023). Globalni izveštaj o rodnom jazu (*Global Gender Gap Report*) 2023. Dostupno na: <https://www.weforum.org/publications/global-gender-gap-report-2023/>
- WHO. (2023). Svetska zdravstvena statistika (*World Health Statistics*) 2023: Monitoring health for the SDGs. Dostupno na: <https://www.who.int/publications/i/item/9789240074323>
- Women Deliver. (2019). Feministički humanitarni sistem Building Block I: Unapređenje rodno-transformativne lokalizacije (*Feminist Humanitarian System Building Block I: Advancing gender-transformative localization*). Dostupno na: https://womendeliver.org/wp-content/uploads/2019/09/WD_Humanitarian-Paper-WEB.pdf
- World Bank. (2013). Analiza životne sredine na Kosovu: Procena troškova degradacije životne sredine, institucionalni pregled i pregled javnih rashoda za životnu sredinu (*Kosovo Country Environmental Analysis: Cost Assessment of Environmental Degradation, Institutional Review, and Public Environmental Expenditure Review*). Dostupno na: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/282361468047686579/pdf/750290ESW0P1310LIC00Kosovo0CEA0Rprt.pdf>
- World Bank. (2021). Profil klimatskog rizika: Bosna i Hercegovina (*Climate risk profile: Bosnia and Herzegovina*). Dostupno na: https://climateknowledgeportal.worldbank.org/sites/default/files/2021-07/15914-WB_Bosnia%20Country%20Profile-WEB%20%281%29.pdf
- World Bank. (n.d.a). Podaci za Bosnu i Hercegovinu (*Bosnia and Herzegovina Data. World Bank DataBank*). Dostupno na: <https://data.worldbank.org/country/bosnia-and-herzegovina>

- World Bank. (n.d.b). Podaci za Kosovo (*Kosovo Data*). *World Bank DataBank*. Dostupno na: <https://data.worldbank.org/country/kosovo>
- Xie, P. (2023, March 8). IWD23 Zaštita žena zaštitnica životne sredine u sukobu (*Protecting women environmental defenders in conflict*). *Conflict and Environment Observatory*. Dostupno na: <https://ceobs.org/iwd23-protecting-women-environmental-defenders-in-conflict/>
- Yoshida, K., Bond, H., Kezie-Nwoha, H. (2020). Odbrana budućnosti: Rod, sukobi i ekološki mir. (*Defending the Future: Gender, conflict and environmental peace*. London School of Economics). Dostupno na: <https://www.lse.ac.uk/women-peace-security/publications/Defending-the-Future-Gender-Conflict-and-Environmental-Peace>
- Zymberi, L. i Zogiani, N. (2017). Učešće žena u donošenju odluka na Kosovu. Kosovski centar za rodne studije (*Women's participation in decision-making in Kosovo*. *Kosovar Gender Studies Center*). Dostupno na: https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/womens_participation_en.pdf